Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 ЫЛДА УНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
март
14
четверг
№ 48 (14548)

Садар өртээ 10 көп.
(Чагыдар өртээ 6 көп.).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок алдыгы сессиязы

Дүүн Кызылга, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңына Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок сессиязы болуп эрткен. Ону ажыдары-биле холбашкан айтырыгга дискуссия үнген, чүге дээрге Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизинде ээлчег чок сессияларны чарлаарының, чыылдырарының болгаш документилерин баш удур бээринің тодаргай хуусааларын тодараткан. Ынчангаш бо сессияны ажыдып турары хоойлужудулгага дүгжүр-дүүшпезиниң дугайында Тыва АССР-ниң улус депутаттары **Г. Я. Эпп, В. С. Салчак, А. В. Марцеха, К. А. Бичелдей, В. Д. Тавберидзе, В. А. Попов, Г. Ч. Ширшин, К. Д. Биче-оол, А. В. Ковальчук** чугаалап, саналдарын кииргеннер.

Бир-тээ, чугаалажыр айтырыг чидиг тургустунган, соңгаарлаттынмас апарганын барымдаалааш, ону ажыдар деп шиитпирлээн. Ынчалза-даа хүн айтырыынга Тыва АССР-ниң Регламентизинге өскерилге киирер дугайында айтырыгны киирери чугула деп санал кирген, ол хүлээп алдынган. Ынчангаш дараазында айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле депутаттар бадылаан:

1. Үнген депутаттарның орнунга соңгуткан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелериниң дугайында.
2. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизинге өскерилгелер киирер дугайында.
3. Тыва АССР-ниң девискээринге РСФСР-ниң референдумунуң дугайында.

Бирги айтырыг талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы депутат **А. С. Дембирел** дыңнадыг кылган. Таңдыда Балгазын № 96 болгаш Сосновка 101 соңгулда округтарынга эрткен соңгулдаларның түңнелдерин ол таныштыргаш, чаа соңгуткан улус депутаттары — Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Д. Б. Шожаттың болгаш харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксумнуң бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында саналды киирген. Ол талазы-биле доктаалды депутаттар бадылаан.

Ийиги айтырыг талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** дыңнадыг кылгаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизинге эдилге киирер талазы-биле доктаал төлевилели-биле таныштырган. Ону депутаттар хүлээп алган.

«Тыва АССР-ниң девискээринге РСФСР-ниң референдумунуң дугайында» айтырыг талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч-Д. Б. Ондар** информация кылган. Ук референдумну РСФСР-ниң чамдык республикалары, областары боттарының девискээрлеринге эрттирбес дээнин, оон чылдагааны — ук айтырыгны РСФСР-ниң хоойлуларынга чөрүштүр хүлээп алганын, РСФСР-ге президент албан-дужаалдың статузунун тодараттынмаанын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан 57 кижи ээлчег чок сессия чыылдырар дугайында айтырыг тургусканын ол чугаалаан. Депутаттарның ол негелдезин күүседирин республиканың хоойлужудулгазында көрген, ынчангаш сессияны дарый чыылдырган.

Ч-Д. Б. Ондар депутаттарның тургусканы айтырыы чөптүг, республика девискээринге референдум эрттирер-эрттирбезин депутаттар шиитпилээр ужурлуг дээрзин чугаалаан.

Ук айтырыг талазы-биле Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп**, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты **К. А. Бичелдей**, чурттала-коммунал ажыл-агый будүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору депутат **В. А. Попов**, партия Тес-Хем райкомунуң бирги секретары депутат **С. М. Достай**, Кызылдын эзт комбинадының директору депутат **Б. М. Конуспаев**, партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары депутат **В. С. Неделин**, Таңды районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи депутат **А. Ш. Сонам-Байыр**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы депутат **Н. А. Ондар**, республиканың Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының начальниги депутат **В. Д. Тавберидзе**, республиканың Күртдуунуң даргазының оралакчызы депутат **М. К. Куулар**, Тыва авиабудүрүлгениң начальниги депутат **А. В. Марцеха**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы депутат **А. Н. Шулепов**, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары депутат **Г. Ч. Ширшин** олар санал бергеннер.

Тыва АССР-ниң девискээринге РСФСР-ниң референдумун эрттирер бе, эрттирбес бе деп айтырыгны ажык бадылаашкын-биле шиитпирлээн. Оон түңнелинде референдумну бистиң республикага эрттирбес дээш 68 депутат бадылаан. Оон түңнели-биле доктаал хүлээп алдынган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок алдыгы сессиязы ажылын оон-биле дооскан.

1991 чылдың март 17-де Тыва АССР-ниң девискээринге РСФСР-ниң референдумунуң дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Бүгү-россияның референдумун эрттирер дээн шиитпирни хүлээп алырда, «РСФСР-ниң референдумунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 16, 17, 19 болгаш 22 үүлдерин база РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 114 үүлүнүң 6 пунктузун хажытканын Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи демдеглеп тур.

Үстүнде демдеглеттинген үүлдер-биле холбаштыр Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаады-ры болза:**

1. РСФСР-ниң референдумун Тыва АССР-ниң девискээринге 1991 чылдың март 17-де эрттирбес.
2. «1991 чылдың март 17-де РСФСР-ниң референдумун эрттирерин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1991 чылдың март 4-те доктаалын күш чок болдурар.
3. РСФСР-ниң президентизиниң статузун тодаргайлаан соөлүнде РСФСР-ниң референдумун Тыва АССР-ниң девискээринге эрттирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың март 13.

Кысказы-биле

СОҢГААН

Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң Тыва республика салбырының отчёт-соңгулдалыг конференциязы болуп эрткен.

Оон ажылынга ук ниитилелдиң баштаар чериниң ажылдакчылары, районнарның болгаш хоорайларның, бүдүрүлгелер делегаттары база Кызыл хоорайның хөй-ниити организацияларындан чалатканнар, журналистер киришкен.

Конференцияның киржикчилери ук ниитилелдиң баштаар чериниң эрткен үеларде кылып чоруткан ажылдарының отчёдун дыңнаан. Караа четпестерниң Барын-Хемчик девискээр организациязының секретары Эмер-Сарыг Күжүгет, Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү суурдан Альберт Сарыглар, Кызылдан библиотекарь Светлана Шимит, башкы Валентина Аксенова, Кызылда караа четпестер ниитилелиниң бүдүрүлгезиниң эге организациязындан Геннадий Монгуш, Чөөн-Хемчиктен Макар Аскиров, Кызылдың чурттакчызы Михаил Галкин, бүдүрүлгениң хоочуну Анатолий Десяткин болгаш оон-даа өскелер ук ниитилелдиң баштаар чериниң кылган ажылдарынга тодаргай анализти берип, четпестерни дарый чайладырын болгаш инвалид кижилерниң амыдырал байдалын экижидерин, оларга таарымчалыг ажылдаар черлерни, чурттала шөлүн немей тударын болгаш хүннүн өске-даа чугула айтырыгларынга хамаарышкан саналдарын кииргеннер.

Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң Тыва салбырының даргазынга моон мурнунда турган А. Д. Седипти соңгаан, ол ук ниитилелдиң удавас болур XVI съездизинге делегатка база соңгуткан.

Виктор КАРА-САЛ.

ДЫҢНАЙ БЕРДИВИС

Черби суурнуң чурттакчылары радио дыннавайн турар дугайында солунга чыл санында бижип турдувус.

Кызыл районнуң харылзаа белдириниңен келген Василий Ашак-оол, Шолбан Күжүгет, Орлан Седен база Сүрүн-оол Чанзаң чоокта чаа суурнуң чурттакчыларының бажыңнарын кезип тургаш радиоларывысты кылып бердилер. Бо аныяк мастерлерге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Роман ОЧУР-ООЛ.

Час

АҢАА БЕЛЕТКЕЛ КАНДЫГЫЛ, КӨРЭЭЛИ

Чоокта чаа республиканың Агроүлетпүр эвилели эрткен чылдың түңнелдерин чугаалажып, бо чылдагы сорулгаларны сүмелешкен. Өске айтырыглар-биле чергелештир, аңаа бисте чер ажылының байдалын база сайгарган. 1990 чылда тараа культураларының бир гектарындан үүле 4,6 центнер дүжүттү алган бис. Совхозтарда суттатыг шелүвус 41,6 мүң гектар. Ону чөп ажыглаар болза, улуг курлавыр-дыр. Ынчаарга эрткен чылын оон бир гектарындан 8-10 центнер тарааны чедир албаан бис. Бир кол чылдагааны болза, часкы сезонга чедир белеткеннип албаанывыста.

Дүжүттү өстүрериниге, ажаарынга бүдүн чыл дургузунда белеткеннир ужурлуг. 1991 чылда республиканың ажыл-агыйлары чазын 256 мүң гектарга янзы-бүрү культураларны тарыыр, оон иштинде ам 154,5 мүң гектарны белеткеп алган бис. Чазын 101,4 гектарны удурі аңдарар. Бо талазы-биле Бай-Тайга, Барын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарда ажыл улуг болур.

Часкы тарылгага 40,3 мүң тонна тараа база мал чеми культураларның үрезини херек. Амгы үеде оон 60 ажыг хуузу бар. Каа-Хем, Эрзин, Бии-Хем районнар херек үрезиниин 70—96 хуузун белеткеп, уруп алганнар. Үрезин талазы-биле С. Тока, ССРЭ-ниң 50 чылы, Түлүш Кечил-оол аттыг база «Октябрь 30 чылы», «Көк-Тей», «Совет Тыва», «Чодураа», «Кызыгаар», «ҮТКА 25 чылы» совхозтар дыка бергедээн.

1991 чылда республика 155 мүң тонна тарааны, 23 мүң тонна картофельди, 14 мүң тонна ногааны база 210 мүң единица мал чемин белеткээр ужурлуг. Ынча дүжүттү алыры-биле 20 мүң тонна минералдыг, 180 мүң тонна органиктиг чемишчидилгеле р н и төгер. Көдээ ажылагый культураларын аренда биле 72 бригада, 240 звенолар тарып өстүрер, аңаа 4500 кижи ажылдаар ужурлуг.

Амгы үеде келир часкы сезонга белеткел бисте кидинтүлүк. Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң медээзин өзугаар алырга, бо чылдың март 1-де совхозтарда 2615 трактор бар, оон иштинде 1986-зы белен. Барын-Хемчик биле Кызыл районнар тракторларының 82-85 хуузун септеп алган. Кожуг машиналарын алырга, чаштырыкчылар 1485, оон белеңи 909. Андазын 610 бар, оон 455 белен. Культиваторлар саны 794, ам-даа 234-ту септээри арткан. Оларны Өвүр, Бии-Хем районнар шалыпкын белеткеп турар, а Бай-Тайга, Эрзин чаа-ла эгелээн.

Бистиң республикага каңхалының удаа-дараа бооп турары-биле холбаштыр чаштырып суггарар агрегаттарны ажыглаары чугула. Амгы үеде бисте ындыг агрегаттың ниити саны 121, оон чеден хуузун септеп белеткээн. Бо талазы-биле Кызыл районнуң ажыл-агыйлары эки ажылдаан.

1991 чылдың часкы тарылгазынга белеткел талазы-биле бистер чамдык сан-чурагайларны мында киирдивис. Оон аңгыла механизаторларны белеткээри, чемишчидилгелерни сөөртүр болгаш чаштырар техника, үрезин арыглаашкыны дээш чугула ажылдар база бар. Элээн каш ажыл-агыйлар Саян ындында, Успа-Хөл шынаазында мал чеми белеткел турары-биле холбаштыр хөй техника ажылдап турар.

Седен ХЕРТЕК.

«Эра»

Тудуг кылыр «Эра» кооператив Кызыл районнуң төвү Каа-Хем суурда 52 орунну аалчылар бажыңының тудуунда ажылдап турар. Бо чылдың эрткен ийи айларында кооперативтиң тудугжулары 200 мүң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алган. Тудугжулар эрткен чылын бирээзинге-ле ийи аал чурттаар дөрт бажыңны ажыглалга киирген.

Тудугжулар Эрес-оол Ховалыг, Василий Звездин, Николай Сүүр-оол, Геннадий Коваленко, Виктор Дартай болгаш Иван Федоренко планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип, мурнакчыларның одуруунда чоруп турар.

ЧУРУКТА: краа башкарыкчызы Иван Мишин.

Ким-оол ХЕРТЕК.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

СОҢГУКЧУЛАРГА КЫЙГЫРЫГ

ССРЭ-ниң улус депутаты О. Д. Калугинни дедир кыйгыртыр талазы-биле соңгукчуларның инициативтиг болуу Краснодар крайның Мостовский районунда тургустунган, Кубаньның соңгукчуларынга ол бөлүктүн кыйгырыын «Советская Кубань» солунга парлаан. Калугинге идегевес чорукту кыйгырыгда илергейлээн болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының составындан ону доп-дораан дедир кыйгыртырын негээн.

ССРЭ-ниң улус депутадының мандадын, эргезин бистиң эрге-ажыывыска удур. Эвилелди сандарадырынга, оон улустарын башкаландырып чарылдырарынга О. Д. Калугинниң ажыы-биле ажыглап турарынга моон ыңай эптежип шыдавас бис деп кыйгырыгда айыткан. Калугинниң ылаңгыл сөөлү үеде хөделиишкиннери улус депутаттарының край Совединин хүлээп алган хөй шиитпирлеринге база чөрүшкен болуп турар.

СЭКП-ге удур хөй-ниити судун деткээн комитетти чоокта чаа Москвада тургускан, а ук комитетти тургускан кижилерниң бирээзи Калугин болуп турар. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Төрөөн чурттуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чөрүү дээш амы-тынын берген хөй миллион коммунистерниң чырыткылыг тураскаалын ындыг комитетти тургузарынга Калугинниң киришкени бужартадып турар-дыр деп кыйгырыгда киленнээшкин-биле демдеглээн, Калугинниң бо болгаш эске-даа хөделиишкиннери ССРЭ-ниң улус депутадының бедик адынга көңгүс дүүшпес.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының составындан Калугинни дедир кыйгыртырынче Кубаньның бүгү соңгукчуларын инициативтиг болук кыйгырган.

(СЭТА).

ДОРТ ХАРЫЛЗААЛЫГ АПААР

Бо найыралдыг өг-бүленің Инме суурга көжүп келгининден бээр сес чыл четкен. Өгнүн херээжен ээзи Чылбак Кертик-ооловна — суурнуң харылзаа салбырының эргелекчизи, а Чыртак-оол Кууларович — монтер-септекчи.

Харылзаа салбыры чонга ачы-дуза чедиреринин талазы-биле планныг онаалдаларын доктаамал күүседип, Сүт-Хөл районнуң салбырларының аразында чарышка шаңналдыг черлерни чаңгыс эвес удаа чаалап ап келген.

— Удавас кожавыс Ишкин суурга «Радан-2» деп чаа харылзаа аппарады салыр. Ынчан бистиннге харылзаа удазыннары Баян-Таланы эвес, Ишкинин таварын кээр апаар, оон-биле бо ийи суурга харылзаа шугуму аажок экижиир. Кажан-даа радио, телефон туруп көрбээн Кызыл-Чыраан сүт-бараан фермавыс өске хоорайлар, суурлар-биле дорт харылзаа тудар аргалыг болур — деп, ол чугаалаар.

Алдын-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

В. Н. Кругловту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Чурттала-коммунал ажыл-агыйыңга үр чылдарда үреттүнелдиг ажылдап келгени дээш республиканың «Тыва коммунэнерго» будүрүлгезиниң барын энерго районунуң начальниги Валерий Николаевич Кругловту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың март 7.

ШЫДАЛДЫЫ—ЧҮТКҮЛДҮҮНДЕ

Агар ховузу, шынап-ла, чээрен челгеш, хүннүк четпес ховуу-ла болгай. Магалыг чаагай, хоолулуг кадар оттуг, ылаңгыя шээр малга дыка-ла таарыжыр орай. Агарның агызын чиген мал ша-даа четпес, чаазын чара семирий бээр. Ынчангаш ында чурттаан чон — сооннар Агарынга ажок-ла чоргаарланыр. Кым-даа кижи өскен черлиг, өргүн чоннуг. Агарга чурттаан улустун хоюнун кудуруу дессин сымас болур. Ынчангаш оларны үжа чиири үктүг, төш чиири дестүг дижир. Ында ханы үтка бар болдур ийин.

Частын башкы айының бир казы, аяс хүнү. Дээрниң хиндинде хир чок. Ак хар каракты чылчырыкталдырып турар. Бистер, Тыва радионун корреспондентизи А. Даржаа, мен база чолаачы — үжелээ Агар ховузунун айдызын кээр агызының чылын тынып, автомашина биле чивеннедип олуп бис. Чиргилчиннер чиде дүжүп, көстүп каан, биске чедер дээш шаа төнген шары дег, соовуста чыдып калды. Чолаачывыс Сергей от-кес дег, он тос харлыг эр «чүс деп санны чүге бижээн, чүректиг меня чүге төрээн» дингензиг, чинк-каразының маңын доктаатпайн, чидир базын олур. Аныяанда дүргеп, анайында дезиг оозун эжим оожургадып каап чор.

Ырак эвесте хүрен аттыг кижи эзер төрепчизин чалгынналдыр, эзенги удун сарынналдыр челзип бар чор. Ол эвес кижини магадап, чугаалажып чорвуста-ла, бистин-биле чергележип келди. Аныяк оол дишкеннивис, кайын ындыг боор, «кангайының кырында хар чаапкан», ажыгый берген ашак кижи болду. Келзе-ле «Кызыгаар» совхозтун сураглыг хойжузу, суваглап чораан малчынывыс Байыр-оол Найдаанович Борбак-оол ол болду. Менди солушкарывыс соон дапый аңаа ужуражыр сорулгалыг келгениисти айыткалывыс. Хойжувус дүште-даа чок, эзер кырындан эзир түрлүг көргеш:

— Далашпаңар, даргалар. Алым ырак эвес. Алдыртпайн барбас мен, мында бо Хавак-Ишти деп кыштагла мен, аалга барып туруңар — дээш, малчын дуву-далашбиле харны дүргеткелдир челзип ыңай болду.

Шынап-ла, оон кыштаа ырак эвес болду. Аңаа кээриниске, докулчак ак өргээнин чанында бажынче оон херээжен ээзи Кара-кыс Бардаевна Кеней чалай-дыр. Бажын иштн эмге-сескелиг, хоорайда бажыңнарлан дудак чок, телевизордан тура бар. Кара-кыс Бардаевна дажок-ла чугаакыр кижи чорду. Дораанна паш-савада-ла барды. Чигир-боовалыг, чин-сарыг шайын салды, ону азртавышаан, хөөрежип олур бис. Өгнүн эр ээзи-даа дорвана чедип келди. Байыр-оол Найдаанович биле Кара-кыс Бардаевна олар малга эге бөлүмүн 1960 чылда эгелээн, баштайгы 6 чылда төрүвес малды кадарган. А 1966 чылдан бээр үүле төрүүр хойда. Оларның чугаазы-биле алырга, эзремче эштип кирерде, баштай сыгындан чоорту эгелээри дег, база-ла ынчанганнар. Дораанна эзремче шурай бээрге, эштип үнери берге болгай диштилер. Ажылдың бичезиндеи эгелээш, чоорту дадыгар, оон ам арга-дуржулга, күш-шыдал четчи бээрге, кай баарыл ол дижири ол-дур ийин.

Малчыннарның коданында 382 хой бар, төрүүр. Тыва укгаалыг. Эрткен чылын дүңгүш төрээн. Хоочуннарның дуву-шуурган, дүн-хүн дивейн кызымак ажылдаанызиле 100-тен 80 хураган алыр планын 90 чедирген. Дүңгүш хойдан ол хире көргүзүг дээрге магалыг ышкажыл.

Өг-бүленің оон мурнунда-даа көргүзүлери эки. Барык үжен чыл дургузунда олар төрээн ажыл-агыйынга та-же хураганны, чеже тонна дукту, саржагны берген.

Хоочун хойжуларның ажылының эки үре-түнелі чүдеп хамааржырыл? Бир-ле дугаарында, харыысалгада. Хүлээнгени күштүг деп үүлдү олар «хаайында кертип алган» чоруур. Ийиде, малдың семиртилгези. Байыр-оол Борбак-оол биле Кара-кыс Кеней-ниң чайлаа Чайлаг-Кара-Суг деп черде, дыка-ла таарымчалыг орай. Күзээ — Алдын-Тес. Чылдың-на 10-15 тонна сигенни, ол хире өдекти белеткеп, бөлүп алыр. Бөдүүн арга-дыр, ында чажыт чок. Оон ыңай оларның кол-ла чажыды—чаш малды от салбас кажаага ажаап доруктурар. Кылып алырда ындыг кажаа белен. Чагының ол бо талазынга ийи маңзаны быжыглааш, аразынче өдек үрүп алыр. Ол-ла. Соок кирбес. Хат өтпес, ишти чаңгыс аай температуралыг турар. Ындыг кажаага өскен хураганнар аарыгас, шыдамыккай. Чарыгдал база эвээш болур. Оон аңгыла тарып боозадылганы, сула эдержилгени хынамчалыг организастаар. Эрткен күзүн олар коданынга Моолдан келген 9 кошкарны салган. Хою март айда төрүүр. Оон аңгыда кошкарларны үргүлчү солуп турбас болза, багай дээрзин эки билирлер. Хоочун коктуг, хоо-тараа чемниг. Боларның дуржулгазы черле солун улус чорду.

Бистер аалдан аттаныр дээш «эзенгиге тепкен турувуста», «Кызыгаар» совхозтун кол зоотехниги Виктор Эрендей биле мал эмчизи Ланчыы Булак олар чедип келди. Мал ажылының тускай эртемнигленери кадарчыларны эргип кезип чоруурулар эки-дир. Байыр-оол Найдаанович биле Кара-кыс Бардаевна кажаа-даа куду көргүзүлүг болбаанын чоргаарал-биле чугаалааш, бо чылын олар 100 хойдан 110 чедир хураганнарны аптарынга бүзүрелин илеретти-лер. Ындыг-ла болзунам.

Өөлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

«СОЦИАЛИСТИГ СИБИРЬГЕ»

Чурукчуларның «Социалистиг Сибирь» деп делгелгези 5 чыл болгаш-ла бир катап эртип турар. Ол дээрге Сибирь зоназынга хамааржыр бүгү-ле чурукчуларның, даш болгаш ыяш чонукчуларының, ус-ларган шеверлерниң база график скульпторларның беш чыл иштинде кылган ажылының отчёду болур. Кылдынган ажылдарның делгелгезин тус-тус черлерниң Чурукчулар эвилели организастан эрттиргеш, оон тускай тургускан комиссия эн эки ажылдарны шилип алгаш эвилел ужур-дузалыг «Социалистиг Сибирь» деп улуг делгелгеге киирер.

Тыванын чурукчуларының ындыг шидилге делгелгези Кызылда Чурукчулар базыында ажыттынган.

Кечил-оол ТҮЛҮШ.

Интервью

Бо шилип алыышкын кижи бүрүзүнүң салым-чолунга салдар чедирер

ССРЭ-НИҢ РЕФЕРЕНДУМУНУҢ ТӨП КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДАРГАЗЫ В. П. ОРЛОВ ЫНЧААР САНАП ТУРАР

Бистиң чуртувустуң төвгүзүнге бир дугаар болур ССР Эвилелин хевээр арттырар дугайында айтырыг талазы-биле бүгү-ниити референдум политиктиг демиселдиң төвүнде турупкан. Референдумнуң болур хүнүнге чедир санныг хонуктар арткан-даа болза, янзы-бүрү үзел-бодалдарны дыңнап алгаш, хөй-хөй кижилер референдумга боттарының хамаарылгазын ам-даа тодарадып албаанар. Ынчангаш бадылаашкынның эртер чурумун, аңаа бүгү кижилер киржип шыдаар бе, референдумга чурттуң белеткели кандыгыл дээрзин олар билип алыксап турарлар. Ол болгаш өске-даа айтырыларга ССРЭ-ниң референдумунуң Төп комиссиязының даргазы В. П. ОРЛОВ СЭТА-ның корреспондентизинге бо интервьюзунда харыылап турар.

— Март 17-де болур референдумнуң организастаашкыны херек кырында канчаар эртип турарыл, Владимир Павлович?

— Март 17-де болур референдумну ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизиниң шиитпиринге болгаш чоокта чаа хүлээп алган хоойлуга дүүштүр эрттирер дээрзин хамыктың мурнунда демдеглеп каайн. Бадылаашкынны чорударының талазы-биле ажылды организастаарын ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязына дааскан.

Бистиң комиссиядан аңгыда, референдумну белеткээрин болгаш чорударын төп республика комиссиялары, округ комиссиялары база боттандырып турар. Комиссияларның бүрүн эргелерин хоойлуда тодаргай илереткен. Бүрүн эргелеринге дүүштүр оларның хүлээп алганы шиитпирлерин бүгү-ле күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүселир дээрзин база демдеглеп каайн.

Референдумга бадылаашкынны участоктар аайы-биле чорудар. Бадылаашкынга бюллетеньнерни паспортту азы кижини шынзылын турар өске-да документини көргүзерге, бээр. Документини алган кижи лензыда фамилиязының дужунга хол үжүүн салган турар ужурлуг.

ССРЭ-ниң референдумунуң Төп комиссиязы түңнелдерни үндүрүп турган, чер-черден келген протоколларга үндезилээш, бадылаашкынның лензызынга кирген хамаатыларның ниити санын; бадылаашкынга киришкен, тодаргайлаарга, бюллетеньнер суккан хамаатыларның санын: «ийе» деп бадылаан, «чок» деп бадылаан хамаатыларның санын; күш чок болган бюллетеньнериң санын тодарадыр. Бадылап турган, «ийе» болган «чок» деп сөстерни балап каан, азы ол ийи сөстү балаваан болза, ындыг бюллетеньнерни күш чок деп санаар.

Бадылаашкынның түңнелдери парлаттынган турар.

Амды үеде бистиң-даа комиссияда, чер-черлерде-даа идепкейлиг белеткел ажылдары чоруп турар. Комиссияларны акшаландырары, саазын, бланкылар-биле хандырары-биле холбашкан айтырыглар херек кырында шиитпирлеттинген. ССРЭ-ниң референдумунуң Төп комиссиязы референдумга белеткел-биле холбашкан айтырыгларны доктаамал көрүп турар. Чер-черлерде округ болгаш участок комиссияларынче чагаалар чоруттунган, хоойлунуң чамдык чүүлдериге хөлбаштыр тайылбыр болгаш бадылаашкынны организастаарының базе чорударының чурумун ында бижээн. Бюллетеньнің хевирин бадылаан.

РСФСР-де, Украин ССР-де, Беловус ССР-де, Узбек ССР-де, Казах ССР-де, Кыргыс ССР-де ,Таджик ССР-де болгаш Туркмен ССР-де доктаатканн хуусааларында референдумнуң округ болгаш участок комиссиялары тургустунган, бүгү чоннуң бадылаашкынының дугайында ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр референдумга хамаатыларың киржилгезин хандырар талазы-биле өске-даа хемчеглерни бөттандырып турар. Тургустунуп кээп турар бүгү-ле айтырыгларны ында шалыпкыны-биле шиитпирлеп турар.

Референдумга чедир 3 хонук арткан

— Дөртү Съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпирлерин үреп, Грузияның, Литваның, Молдованың, Латвияның, Арменияның, Эстонияның эрге-чагырга органнары референдумнуң төп республика комиссиялары, бадылаашкын чорудар округтар болгаш участоктар тургуспаан болгай. ССР-ниң келир үеде Эвилелинге боттарының хамаарылгазын илередирин күзеп турар, ол республикаларда чурттап турар хамаатылар канчаарыл?

— Эрге-чагырганың дээди органнары ССРЭ референдумнуң Төп республика комиссияларын тургуспаан республикаларга улус депутаттарының район, хоорай, хоорайларда район, суур болгаш көдээ Советтери ССРЭ-ниң референдум дугайында болгаш ССРЭ-ниң Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлуларының нормаларын аңаа удуртулга болдургаш, участоктарны болгаш округтарны боттары тургузуп, ССРЭ-ниң референдумунуң округ комиссияларын бадылап ап болур эргелиг дээрзин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң февраль 25-те доктаалында көрдүнген. Бадылаашкын участоктарны ол ышкаш шериг кезектеринге, күш-ажылчы коллективтерге, бүдүрүлгелерге, албан черлерине болгаш организацияларга тургустунган туруп болур. Чурттап турар черинин айы-биле бадылаашкынга киржин шыдаар аргазы чок шериг албаннылар, күш-ажылчы коллективтериң кежигүннери, оларның өг-бүлелериниң кежигүннери референдумга киржир аргазы хандыртынган турар ужурлуг.

— Даштыкыда тур ажылдап турар азы ында доктаамал чурттап турар мун-мун совет кижилер референдумга база киржип болуру биллингир. Оларның бадылаашкыны кандыг чурумнуг эртерил?

— Совет кижилер турар чүс ажыг чурттардан эрге-чагырганың албан өзүзүнүң чогуур чөпшээреди алдынган дээрзин демдеглеп каайн. Даштыкыда чурттап турар совет хамаатыларга референдумну эрттиреринге боон болур эптиг байдалдар амгы үеде тургустунган. Участоктарны болгаш округтарны тургузуп, бадылаашкын бээринің чурумун тодаткан.

— Бадылаашкынның ниити түңнелдери чонга кажан чарлаттынган турарыл?

— Чер-черден бүгү-ле информация алдынган соонда, ССРЭ-ниң референдумунуң Төп комиссиязының хуралынга бадылаашкынның түңнелин үндүргеш, референдумуң түңнелдериниң дугайында албан өзүзүнүң дыңнадышкыны кылдыр парлаар бис. Март 17-де бадылаашкын берген кижилериң үзел-бодалын неделя хире хуусаада чонга чарлап дыңнадып шыдаптар боор бис деп бодай-дыр мен.

— Ам болур референдумнуң ужур-дузазын канчаар үнелеп көөр силер?

— Хөй-хөй чүс-чүс чылдарда тургустунуп келген күрүнеңиң салым-чолу силерниңбиле бистиң шиитпиривистен хамааржыр. Ынчангаш ам кылыр ужурлуг шилип алыышкын кижи бүрүзүнүң салым-чолунга салдар чедирер. Азы делегей сайзыралының оруубиле бис кады чоруур апаар бис, азы улус бүрүзүнүң күштүг талазынга даянып аргашиизивисти чедир эскербейн барганывыска хараадавышаан, ынаар чаңгыстап ырбаалаар апаар бис.

Национал-быдаргай күрүнелерге дениээрге, Эвилелдиң күштүг талалары шуут илдеп-дир, ол дугайында чугаалаары дээрге-ле — эрткен орукче хаа көөнүрү-дүр.

В. ЧЕРНОБРОВ интервьюну алган.

Москва.

Айтырыглар, бодалдар

Рынок болгаш АМЫДЫРАЛ

БИСКЕ ЧААЧҮҮЛ БООП ТУРАР

Россия Федерациязының улус ажыл-агыйын рынок харылзааларынче шилчидер программага дүүштүр РСФСР-де банк системазын сайзырангайжыдып чаартып эгелээн. Ол чөптүг. Банк системазы дээрге-ле экономиканың төвү, ол өзээ-ле болгай. Банк системазы канчаар ажылдаар болдур, оон бүгү улус ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазы улуг хамаарылгалыг болур.

Банк системазының ажыл-чорудулгазын тодаратканн, Россия Федерациязының девискээринге боң канчаар ажылдаар чурумун тодаткан ийи хоойлуну РСФСР-ниң Дээди Соведи эрткен чылдың декабрьда хүлээп алды. Ол дээрге «РСФСР-ниң Төп банкызының (Россия банкызының) дугайында» база «РСФСР-де банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында» хоойлулар. Бо хоойлуларга дүүштүр РСФСР-ниң девискээринде банкыларының ийи деңнелдиг системазы тургустунган: бирги деңнелге — РСФСР-ниң Төп банкызы болгаш оон чер-черде салбырлары болгаш ийнги деңнелге — саарылга банкыларының системазы хамааржыр. РСФСР-ге акша-кредит политиказын тодарадырынга РСФСР-ниң Төп банкызы өске банкыларга төөрде, кол рольду ойнаар ужурлуг деп ол хоойлуларда айыткан.

Акша саарылгазын таарыштырары, рубльдиң ортек-үнезин оскунмазын, акша-кредит политиказын чаңгыс аай федералдыг болдурарын хандырары, санажылгаларны болгаш касса хандырылгазын организастаары, банкыга акша кадагаладып турар кижилерниң эргеажыын камгалаары, саарылга банкыларының ажылчаларын хайгааралга алыры Россия банкызының кол сорулгазы боп турар. Күрүне бюджединиң кассазының күүселдези, бюджетте турар организацияларны санаштырар касса хандырылгазы болгаш төпчүткен капитал салыышкыннарны акшаландырары, а ол ышкаш саазын акша кылыры Төп банкыга онаашкан.

Бот-орулга-чарылгада турар бүдүрүлгелерни, организацияларны болгаш албан черлерин, а ол ышкаш хөй-ниити организацияларын акшаландырарын, санажылга чорударын болгаш касса хандырылгазын саарылга банкылары боттандырып чорудуп турар. Саарылга банкылары клиентура-биле ажыл чоруларда кымга-даа чагыртпас болгаш дугуржулга өзүгаар бодунуң харылзаазын тудар. Саарылга банкыларының оперативтиг ажыл-чорудулгазынга Төп банкының организациялары холгаарлавас.

Үстүнде алдаанын хоойлуларга дүүштүр Тыва АССР-де бөгүн мындыг банкылар ажылдап турар: РСФСР-ниң Төп банкызының Тыва АССР-де Кол эргелели, оон составында Кызыл, Чадаана, Шагаан-Арыг, Туран хоорайларда, Кызыл-Мажалык суурда, Бай-Хаакта болгаш Сарыг-Септе тургустунган 7 санажылга-касса төптери бактаап турар. Төп банкының ажылын күүседирин, а ол ышкаш саарылга банкыларының болгаш оон салбырларының, агар санларын чорударын оларга дааскан.

Санажылга-касса төптери тургустунмаан районнарга ол ажылды кылыр бис деп хүлээпип алган саарылга банкыларының салбырлары Төп банкының ажылын кылыр.

Мооң мурнунда турган тускайжыткан Күрүне банкыларының орнуга 13 салбырлыг «Тыва агроулетпүр» банкызы, үш салбырлыг «Тыва кредит» банкызы болгаш Кызыл хоорайда «Тыва соцбанк» дээр саарылга банкыларын бистин республикада бүрүткээн. Саарылга банкылары бодунуң ажыл-чорудулгазынга тургузукчулар хуралынга бадылап, каан уставтарны, СССР-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын база Россияның Төп банкызының доктаатканы дүрүмнерим удуртулга болдурар.

Саарылга банкыларының ажылының алыс сорулгазы, клиентура-биле харылзаазы кандыг хевирлиг болурунуң дугайында чугаалааш-даа каңчаар мен. Ол банкыларның ажыл-чорудулгазының дугайында оон удуртукчулары номчукчуларга чугаалап бээр ыйнаан.

Ажаалга банкызы республикада бир тускай банк боп турар. Ажаалга банкызының эргелели оон районнарда салбырлары бо банкының структуразын тургузуп турар. Оон ангыда чурттакчылыг чамдык суурларда тускай разрядтыг ажаалга кассалары, а ол ышкаш Ажаалга банкызының агентстволары ажылдап турар. 1991 чыллан эгелеп бо банк акционер эгелээшкин-биле ажылдап эгелээн.

Мээн бо бижип орар чүүлүм амдыызында информация хевирлиг боп турар, банкылар реформазы амдаа доозулбаан.

Рынок харылзааларынче шилчилге акция, облигация, вексель дээн ышкаш үнелиг саазыннар рыногун улам хогүдери чугаажок. Амдыызында бисте дыка хөй чүве четпейн турар. Бистиң республикада банк херээн сайзырангайжыдып турарында тыптып кээп турар чаа чүүлдербиле солунчуң номчукчуларын моон соңгаар таныштыра бээр бис. Республикада банкыларның ажылының дугайында боттарынарның санал-оналыварны база бижип туруп көрүңер.

Владимир БАДУЛИН.
РСФСР-ниң Төп банкызының Тыва АССР-де Кол эргелелиниң начальниги.

«Республиканың улус ажыл-агыйының экономиказын өскижидип быжыглаар, рынок экономиказынче шилчилгениң талазы-биле» Тыва АССР-ниң чазааның программазын чон ортузунга пропагандалаар талазы-биле планны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаан. Ол планны өзугаар министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, специалистери республика солуннарының арыннарынга рынок экономиказынче шилчилгеге хамаарышкан үүлдерич бижиир көрүнген. «Тыва алдын» бүдүрүлге чериниң, республиканың хереглекчилер ниитилелиниң удуртукчуларының үүлдерии моон мурнунда үнген солуннарга парлаан бис. Солуннуң бо үнүп турар номеринде РСФСР-ниң Төп банкызының Тыва АССР-де Кол эргелелиниң начальниги Владимир Алексеевич БАДУЛИННИҢ болгаш республиканың Ажаалга банкызының начальниги Валентина Александровна ООРЖАКТЫҢ банк системазының реформазын-га хамаарышкан үүлдерин парладывыс.

БАНК СИСТЕМАЗЫНЫҢ РЕФОРМАЗЫ

Экономиктиг реформаны дүргедедириниң кол үнезини — үнези быжыг рубль болур. Ону быжыглаарының магадылары — чаңгыс аай акша системазы, акша-кредит политиказының төпчүткеин камгалап арттырары. Ынчангаш чурттап сан-хөө-кредит системазын дарый эде организастаары негеттинип келген. Банк системазының реформазын бистин Тыва республикага хамаарыштыр чугаалаарга мындыг. РСФСР-ниң Ажаалга банкызының Тыва республика эргелели республиканың акша шыгжамырын мобилизастаарын болгаш кадагалаарын боттандырып база чонну чәэли-биле хандырып турар. Республиканың улус ажыл-агыйының экономиказын өскижидип быжыглаар, рынок экономиказынче шилчилгениң талазы-биле Тыва АССР-ниң чазааның программазында мону база тодаргай айтып каан.

Шынап-ла, рынок экономиказынче шилчип турар үеде база эвилелдешкен республикаларның экономиктиг бот-догунналашкынының, ажаалга банкыларының ажыл-чорудулгазынга монополизацияны кызыгаарлап, кагжыр чорук тыптып келген амы байдалдарда Ажаалга банкызының ажыл-чорудулгазын, оон организастыг тургузуун, чонну акша-хөреңгизин ажыглап турарывыста сагылга-чурумну үндезинин-биле өскертир үе келген.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, 1990 чыллың декабрь 2-де «РСФСР-де банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында», а ол ышкаш «РСФСР-ниң Төп банкызының дугайында» хоойлулар хүлээп алдынган. РСФСР-ниң Банк системазы Россия банкызындан, РСФСР-ниң даштыкы садыг банкызындан, РСФСР-ниң Ажаалга банкызындан, янзы-бүрү хевириниң саарылга банкыларындан, а ол ышкаш чамдык банк операциялары боттандырып чорудар кылдыр чөпшээреп каан чәэли бээр албан черлериндеп тургустунган.

РСФСР-ниң Ажаалга банкызы акционерлиг үндезинге тургустунган. Чонуң шыгжадып каан акша-хөреңгизин болгаш өске-даа өртек-үнелиг үүлдерин күрүне бүрүүү-биле магадылап турар болгаш ону Ажаалга банкызына бүзүрел каан дизе, частырыг черле турбас. Акша-хөреңгизин шыгжадып каан кижилериң негелдезин өзүгаар ону дораан үндүрүп бээр.

Ажаалга банкызының ажыл-чорудулгазының алыс сорулгазы юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш чонуң акша-хөреңгизин ажыглалга кириштирери, дедир эгидип, хүүзүн төлөп бээрибиле база улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге ажыглаптар кыллыр шыгжап кадагалап бээрин болур. Бүдүрүлгелер болгаш хамаатылар-биле кредит-санажылга чорударда, а ол ышкаш банк операциялары кылырда база-да ону ажыглаптарда эптиг бооп турар.

Өске-даа банкылар, каттыжышкыннар, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, кады ажылдап турар бүдүрүлгелер, даштыкы банкылар, а ол ышкаш РСФСР-ниң Ажаалга банкызының системазының ажылдакчылары болгаш албан черлери, РСФСР-ниң Төп болгаш даштыкы садыг банкыларының ажылдакчылары банкының акционерлери бооп болур.

Банкының Уставта көрдүнген фондузу 2,5 млрд. рубль болур ужурлуг. Акционер дадыырының эң биче хемчээли 50.000 рубль болур. Уставта көрдүнген фондунун 10 хүүзү чингелделиг акциялар болур болгаш ону РСФСР-ниң Ажаалга банкызының, РСФСР-ниң Төп банкызының албан черлериниң ажылдакчыларынга садар кылдыр көрдүнгеи. Ону РСФСР-ниң даштыкы садыг банкызының ажылдакчыларынга база садып турар. Оон бирээзинин-не доктаадып каан өртээ 1 мун рубль. Чингелделиг акцияларның хүүзү бөдүүн акцияларга көөрде, бедик болур болгаш чыл түңнелин өзүгаар банкының кирип алган арыг орулгазы хамаанчокка көрдүнгеи хемчээл өзүгаар төлөп бээр. Бир эвес бөдүүн акциялар өзүгаар төлөп берип турар үнелиг саазының хемчээли чингелделиг акцияларның хемчээлинден ажып турар болза, бөдүүн акциялар өзүгаар төлөп берип турар хүүнүң хемчээлинге чедир төлеп бээр. Акционерлер боттарының акцияларын (үнелиг саазыннарын) РСФСР-ниң Ажаалга банкызынга садар эргелиг.

РСФСР-ниң Ажаалга банкызы федерацияның банк системазында бөгүнде быжыг турушту эәлеп турар болгаш келир үеже бүзүрелиг көрүп турар. Ынчангаш оон акционерлери арбын хүүнү неттирер дээрзи магадылаттынган. Амдыызында бистиң республиканың Ажаалга банкызының албан черлери 150 мун рубльдиң, а ол ышкаш бистиң системаның ажылдакчылары 104 мун рубльдиң база өске организациялар 150 мун рубльдиң акцияларын бижидип алган.

1991 чыллың январьдан эгелеп кредит курлавырларын бот-тускайлан тудар эргени Ажаалга банкызынга бергеи. Шак ындыг кредит курлавырларын тургузуп алырының үндезинин чонуң салып турар акшаларынга болгаш агар санында чаа кирген акша-хөреңги болур ужурлуг. Кредит курлавырлары оон кадында чәэли бээринин лимиди база бооп турар. Чон эргежок чугула хереглей бергенде, чурттаар оран-сава азы дачага бажың тудуп алыр деп барганда чәэлине бээр кылдыр Ажаалга банкызының салбырлары ону ажыглап турар. Ол ышкаш кыска хуусаалыг чәэлилерни Ажаалга банкызының салбырлары банкыларга, үлетпүр бүдүрүлгелерге болгаш өске-даа организацияларга берип болур.

Акша шыгжадып турар кижилерге төлөп берип турар хүүларны Ажаалга банкызы мынчаар өстүрген: дарый үштүп алыр кылдыр салып каан акшаның херек кырында кадагалаттынын чытканы дээш төлөөр. орулга 1 чылдан 3 чыл чедир шыгжаарга, 5 хүүзүн, 3 чылдан 5 чыл чедир— 7 хүү, 5 чылдан өрүлээргe — чылда 9 хүү орулга төлөөр. Акша салып каан, бир чыл четпээнде үштүп алыр болза, 2 хүү төлөөр. Немелде задыырны төлевес болгаш акшаны кезектеп алырын болдурбас. Элээн каш чыл эрткенде орулганы хары угда ап болур эргелиг силер, а алыр ужурлуг хүүңарны чыл санында-даа ап болур силер. Ынчан хүүга хүү немевес.

Бир эвес бо негелделерге чөпшээрешпес болзуңарза, агар сан ажыдын алганынар Ажаалга банкызынга ол дугайында 1991 чыллың июнь 1-де чедир дыңнаткан турар ужурлуг силер. Ажаалга банкызынга бо дугайты айтыыг тургузуп келбейн баар болзуңарза, үстүнде адаанын негелделер күштүг болуп артар.

Дугуржулга өзүгаар дүрген үштүп алыр кылдыр шыгжадып каан акшаларны-ам кылдыртып ап четтикпейн барган болзуңарза, орта мунгаравар. Ажаалга банкызы ону боду-ла кыла кааптар.

Валентина ООРЖАК.
Ажаалга банкызының Тыва республика эргелелиниң начальниги.

ЧАҢГЫС ДЕМ-БИЛЕ

МАРТ 17 ССРЭ РЕФЕРЕНДУМУНУҢ ХҮНҮ

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Тыва республика чөвүлелиниң кыйгырыы

1991 чылдың март 17-де бистиң чуртувуска ССРЭ-ни камгалап арттырарының талазы-биле бүгү чоннуң референдуму болур болгай. Совет Эвилелиниң хамаатылары ССРЭ-ни деп эргелиг эвилелдешкен республикаларның чаартынган федерациязы кылдыр арттырар бе азы чок бе деп айтырыга харыылаар. Хоочуннарның ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тыва республика чөвүлели ол шиитпирин чурттуң политикизинин үнериниң аткаарладын болбас базымы кылдыр көрүп турар. Мырыгай чоокка чедир-ле айтырыгны ындыг хевиолиг салыры болдунмас, харын-даа ылыктыг үүлче халдааны ышкаш болур турган, Бөгүн ол ниитилел хөгжүлдезинин аайы-биле турган.

Эрткен үеде национал политикага болгаш күрүне тургузуунга шынгыы частыыглар, эде тургустунуушкун үезинде политиктиг, экономиктиг чаартылгаларга чедир көрбейн барган үүлдер ниитилелге удурланышкактары тургускан, нацноналдар аразының харылзааларынга чидигленишкиннери болдурган. Эргечагырганы хунаашкан дедирлендирикчи күштер хөй нацноналдыг чуртту чарыллырарын сорулга кылып, боттарының бот-тогдунукчу политиктиг чүткүлдерин чоннуң сонуургалдары кылдыр көргүзерин ораллдажып турарлар. Ону чаңгыс демиис-биле ойтур шаваалынар!

Бистерге, берге-даа болтөлептиг амыдыралды чурттап эрткен хоочуннарга, фашизм-биле демиселге боттарының ханыын болгаш дерин төп чораанларга, совет социалистиг республикаларның чаңгыс аай суверениг Эвилели чурттуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун хандырар дээрзинге чигзиниг турбас-даа. Ынчангаш, эргим хоочуннар, силерни бүгү чоннуң референдумунга идепкейлиг киржириңерни, чоннуң ортузунга тайылбыр ажылын чорударынары кыйгырып тур бис. Ол ышкаш аныяктарның болгаш бүгү чоннуң март 17-де соңгулда участоктарынга келгеш, хөй нацноналдыг Совет Эвилели дээш бадылаарынче кыйгырдывыс.

ДАНЫННЫҢ БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУННАРЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЧӨВҮЛЕЛИ.

Референдумга чедир 3 хонук арткан

— Дөртү Съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпирлерин үреп, Грузияның, Литваның, Молдованың, Латвияның, Арменияның, Эстонияның эрге-чагырга органнары референдумнуң төп республика комиссиялары, бадылаашкын чорудар округтар болгаш участоктар тургуспаан болгай. ССР-ниң келир үеде Эвилелинге боттарының хамаарылгазын илередирин күзеп турар, ол республикаларда чурттап турар хамаатылар канчаарыл?

— Эрге-чагырганың дээди органнары ССРЭ референдумнуң Төп республика комиссияларын тургуспаан республикаларга улус депутаттарының район, хоорай, хоорайларда район, суур болгаш көдээ Советтери ССРЭ-ниң референдум дугайында болгаш ССРЭ-ниң Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлуларының нормаларын аңаа удуртулга болдургаш, участоктарны болгаш округтарны боттары тургузуп, ССРЭ-ниң референдумунуң округ комиссияларын бадылап ап болур эргелиг дээрзин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң февраль 25-те доктаалында көрдүнген. Бадылаашкын участоктарны ол ышкаш шериг кезектеринге, күш-ажылчы коллективтерге, бүдүрүлгелерге, албан черлерине болгаш организацияларга тургустунган туруп болур. Чурттап турар черинин айы-биле бадылаашкынга киржин шыдаар аргазы чок шериг албаннылар, күш-ажылчы коллективтериң кежигүннери, оларның өг-бүлелериниң кежигүннери референдумга киржир аргазы хандыртынган турар ужурлуг.

— Даштыкыда тур ажылдап турар азы ында доктаамал чурттап турар мун-мун совет кижилер референдумга база киржип болуру биллингир. Оларның бадылаашкыны кандыг чурумнуг эртерил?

— Совет кижилер турар чүс ажыг чурттардан эрге-чагырганың албан өзүзүнүң чогуур чөпшээреди алдынган дээрзин демдеглеп каайн. Даштыкыда чурттап турар совет хамаатыларга референдумну эрттиреринге боон болур эптиг байдалдар амгы үеде тургустунган. Участоктарны болгаш округтарны тургузуп, бадылаашкын бээринің чурумун тодаткан.

— Бадылаашкынның ниити түңнелдери чонга кажан чарлаттынган турарыл?

— Чер-черден бүгү-ле информация алдынган соонда, ССРЭ-ниң референдумунуң Төп комиссиязының хуралынга бадылаашкынның түңнелин үндүргеш, референдумуң түңнелдериниң дугайында албан өзүзүнүң дыңнадышкыны кылдыр парлаар бис. Март 17-де бадылаашкын берген кижилериң үзел-бодалын неделя хире хуусаада чонга чарлап дыңнадып шыдаптар боор бис деп бодай-дыр мен.

— Ам болур референдумнуң ужур-дузазын канчаар үнелеп көөр силер?

— Хөй-хөй чүс-чүс чылдарда тургустунуп келген күрүнеңиң салым-чолу силерниңбиле бистиң шиитпиривистен хамааржыр. Ынчангаш ам кылыр ужурлуг шилип алыышкын кижи бүрүзүнүң салым-чолунга салдар чедирер. Азы делегей сайзыралының оруубиле бис кады чоруур апаар бис, азы улус бүрүзүнүң күштүг талазынга даянып аргашиизивисти чедир эскербейн барганывыска хараадавышаан, ынаар чаңгыстап ырбаалаар апаар бис.

Национал-быдаргай күрүнелерге дениээрге, Эвилелдиң күштүг талалары шуут илдеп-дир, ол дугайында чугаалаары дээрге-ле — эрткен орукче хаа көөнүрү-дүр.

В. ЧЕРНОБРОВ интервьюну алган.

Москва.

ӨСКЭЭР БААР ОРУУВУС ЧОК

Бүгү чоннуң аксы-сөзүн дыңнаар дээш референдумга чедир каш-ла хонук арткан. Дораан чугаалап каайн: бодум хуумда Эвилел дээш бадылаар мен. Ынчалзадаа мындыг бир үүлүдү немеп каар бодадым.

Референдумну организастап турар кижилер оон айтырыын хей черге албан-биле «Ийе» деп харыылаар кылдыр белеткээн-дир. Ол чүүл улусту арай сезиндире бээр чорду. «Тодуг-догаа чурттаксаар сен бе?» деп айтырыгта «Чок» деп харыы бээр кижи тывылбас болгай.

Чамдык эш-өөрүм-биле чугаалажырымга, олар барык дөгерези Эвилел дээш турар чорду. «Демниг саасканн теве тудуп чиир» деп үлегер домак тыва кижи бүрүзүнүң бажында сиңген. Ынчангаш демнежилге чокта, найырал чокта, үүле бүтпес. Бистиң тыва черивис Конституция хүлээп алган соонда Совет Тыва Республика деп адаттынар болгай. Хереглеп турганывыс бот-тускайлан чорук чедип алдынар-дыр. Россияның болгаш Эвилелдиң составында хостуг Тыва дээрге, чоргаар дыңналыр ышкажыл. Тыва кижиниң мөзүзүнде аңгыланырынче чүткүл черле турбаан ийин. Оон-на чылдагааны-биле «Чоңу— чоорган, хөйү—хөйлең» деп мерген угаанныг тыва үлегер домак тывылган боор.

Эвилелден өскээр баар оруувус чок. Чурттуң чурттап эртин турар бо берге үезинде дем херек, найырал херек!

Кызыл-оол ОЧУР-ООЛ.
Шагаан-Арыг хоорай.

Тыванын чонунуң кичээнгейинге

МАЙЫК

ССРЭ референдумунуң бадылаашкын БЮЛЛЕТЕНИ

1991 чылдың март 17

Кандыг-даа нацноналдыг кижиниң эргелери болгаш хосталгалары долузу-биле магадылаттынган турар, деп эргелерлиг бот-догунналашкынныг республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилели хевээр арттырары эргежок чугула деп санаар силер бе?

Айыттынган харыыларның кайы-бирээзин арттырып кааш, өскезин балай шыйып кааптынар.

ИЙЕ ЧОК

Бадылап турда, ИЙЕ база ЧОК деп сөстериң кайызында балай шыйып каапкан, азы оларның нелдирзиң хевээр арттырып каан бюллетеньнерни күш чок деп санаар.

Март 17-де болур ССРЭ референдумунга ажыглаар бюллетеньниң бичелеткен майыы бо. (Ону РСФСР-ниң референдумунуң бюллетени-биле салчап болбас, ында салдынган айтырыглар өске).

А бо бюллетеньде чүгле чаңгыс тодаргай айтырыг салдынган: чаартынган федерация болур ССР Эвилели хевээр арттырарын эргежок чугула деп санаар силер бе? Бадылап турар кижи аңаа база-ла чаңгыс дорт харыыны бээр ужурлуг: «Ийе» азы «Чок» деп.

ССРЭ-ни хевээр арттырары эргежок чугула деп санаар кижилер «Ийе» деп сөстү арттырган, «Чок» деп сөстү балап каптар ужурлуг. Ынаар күзел чок кижи «Ийе» деп сөстү балаш, «Чок» дээнин арттырып каар.

Моон мурнунда бооп турган соңгулдаларның дүрүлгазындан алырга, бистиң чамдык соңгукчуларывыс, ымангыя назылай берген кижилер, алган бюллетениге хол дегбейн, ону соңгулда харжаанче супкаш, чоруй баар, бадылааным ол деп санаар үүлдер турулаан. А бо бадылаашкынга салдынган «Ийе» болгаш «Чок» деп сөстериниң кайы-бирээзин балаваан азы нелдирзин балап каапкан бюллетеньнер көстүп кээр болза, оларны күш чок деп санаар.

Совет улустарының ниити өг-бүлезин — ССР Эвилелин хевээр арттырар дээш бадылаашкынывысты берээлинер, эргим номчукчулар!

ЧОНГА ЧҮНҮ САДАРЫЛ?

Салыгжы үзүн оочурну эргий көре каапкаш, «Колбаса тонүн тур, дөрт-беш кижиге четчир боор, оочур эжелевецер» деп каан. Аҥаа турган кижилер шимээргеш, кижилериҥ аразы улам чыырлы берген. Ол өйде баартак чаныҥа бир кырган кадай чедип келгеш: «Бурган авыралында өршээп көр, эргим кижи, уруум оглу школадан кээр, чиир чүве көҥгүс чок, 150 грамм колбасадан садып аарын чөпшээрел көр» деп дилээн. Оон дилээ чөптүг, чогум шуваганчыныҥ хевири база кээргенчиг. Бажыҥга турган эр кижи чүү-даа канчаар аайын тып-паан: «Менде чүү боор, оочур чүү дээр ийик» деп каан. Ол аразында кылык долган үн чаҥыланган: «Оочур чок киирбецер, «уруум оглу» деп,. Мээҥ заводта ажылдап турар оглумныҥ чиир чүвези чок-тур, ол кижи аш ижиҥ-биле канчап станокка ажылдаарыл?»

Оочурда улус ыытташпаан. Демги кырган-ава ыглапкан, үнүп чыда: «Эх, кижилер, кижилер, чүге ындыг дерзин апарган улус боор бис!» диген.

Мындыг байдал кайда-даа тургустунган. Амыдырал ынчаар дорайтай бээр чүве болза, эде тургустунуушкуниҥ херээ чүл ынчаш? Кижилер оочурларга үр туруп, бараанныҥ чедишпейн баарына кылыктанып, хамык буруузу садыгжыларже чүдүрүп туруп берген. Чогум чүү болуп турарыл?

Ында чылдагаан хөй. Оларныҥ эң колу — садар бараанныҥ чедишпези. Көрүнер-даан: ССРЭ-ниҥ Статкүркомунуҥ дыҥнадыын өзугаар алырга, эрткен чылдыҥ он бир айларында чоннуҥ хереглел бараанналарын садыг четкилериҥе 21,7 миллиард рубльге чедир бербээн-дир. Оон иштинде аҥаш-чем продуктуларын —4,3 миллиард рубльге, чиик үлетпүрүҥ бараанналарын — 6,1 миллиард рубльге, үлетпүрүҥ өске бараанналарын — 12 миллиард рубльге.

Чуртта бараан курлавыры барык он миллиард рубльге кызырылган. Кандыг-бир бараан аймаа көстүп келирге-ле, дораан сада кааптып турар. Чиик үлетпүрүҥ үш будүрүлгениҥ бирээзи-ле кереэлиг хүлээлгезин күүсетпээн. Доҥурукчулар, сал чүлүүр бистер, школачылар кыдырааштары, хеп чуур саваҥ, серенги, диш чуур паста болгаш культура-амыдыралдыҥ база ажыл-агыйныҥ өске-даа бараанналары дыка эвээш будүртүүген.

Өскээр чугаалаарга, бараанныҥ чок чылдагааны— чоҥ ону арыдыр садып аппарып турарында дээр үүл шын эвес. Кижилер акшаны ажылдап ап турарлар, херек бараанын садып алганнар, ол дээрге, ажыл-агыйны таарыштырып чадап каан чазак аппарадыныҥ ажылдакчыларыныҥ буруузу-дур. Оон ажылдакчыларыныҥ акша реформазыныҥ дугайында, өртек остүреринниҥ дугайында, аш эгелеп болур дугайында харыысалга чок медеглелдери дүвүрелди өскүткен. Оон түҥнелинде сөөлгү үеде кижилер харын магазиннер баартактарындан бар-ла чүрени «чүлгүпкен».

Удуртукчулар чүүү-даа канчап чадап кааш, карточка чогаадып алган. Кижилер чангыс-ла идегелди карточкаже көрүндүрген. Амгы үеде бараанны будүрер дугайында кым-даа бодавайн турар, шупту-ла ону хуваарынче кичээнгей салган.

Карточка киирер деп кым эн-не ыыткыр шуугап турар деп бодаар силер? «Рынок-чуларныҥ» боттары болбас ийикпе. Ажыл-агыйны удуртур эрге-чагырганы эөлеп алза-даа, олар ону башкарар шыдал чок болганындан он-он чылдарда тургустунган ажыл-агый харылзааларын үзүп алган. Чижээ, Красноярск болгаш Приморье крайкүүскомнар, Карелияныҥ болгаш Бурятияныҥ Министрлер Чөвүлелдери, Иркутск облкүүскому чурттуҥ өске девискээрлеринде хереглекчилерже арга-ыяш продукциязын бербес деп шиитпирни хүлээп алганнар. РСФСР-ниҥ, Украинаныҥ болгаш Белоруссияныҥ будүрүлгелери мебель будүрер планнарын күүседип-даа турза, республикалар аразында хандырылга даалгазын үскеннер.

Садыглажыышкын, садар деп чүве ам барык чок апарган. Феодалдыг үеде турган ышкаш бараан солчулгазы эгелээн. Оон чамдык көскү чижектери бо. «Дальрыба» каттыжыышкын 1991 чылда ийи миллион тонна балык продукциязы будүрер ужурлуг, оон чартыындан хөй келиин даштыкыже үндүр, садар деп шиитпирлээн. Ол каттыжыышкынныҥ «Океан» деп аттыг магазиннериниҥ баартактары куруг, ынчалза-даа балыкчыларны ол дүвүретпейн турар. Подольскиниҥ машина тудуушкун заводу 1991 чылда будүреринге көрдүнген даараныр машиналарынын 600 мүҥүн мөөннеп садар ярмарканарже киирбээн. база өскээр садары ол. ССРЭ-нин Радиоулетпүр министерствозу миллион хире телевизорну «бузурүүкан», Москванын ЗИЛ — 150 мүҥ ажыг соодукчуларны чүртту магазиннеринче чорутпас .

Бо «бузуртуган» бараннар кайнаар баарыл? Билдингир болгай, өске бараан-биле орнаар. Оларны будүрер дериг-хереклелер садарынга, чаартырынга, кылырынга күрүне эвээш эвес түҥнүг акшаны үндүрген болгай. ам будүрүлге эөлери арын-нүүр чогу-биле бараанны боттары сайгарып турар-дыр. Бараан эөлери чеже-даа «мерген угаанныг» болур болза, оларныҥ ажылы кеди чок. Оларга бээр, орнаптар, солуптар чүвези чок эмчилер, башкылар, уруглар садтарыныҥ ажылдакчылары канчаарыл, оларныҥ күш-ажылын чүүүн-биле солуп алырыл? Рынок дээрге бараан солчулгазы деп чамдык удуртукчулар санап турар. Ол «рынок-тук» түҥнели бо: чамдык чагыларда «чаа телевизорну чымчак мебельге орнап тур мен...» деп чарлаалар көстүп келген.

Республикалар аразында экономиктиг дугуржулгага ынанып турар бис. Бир эвес эрге-хоойлуну сайзыраткайжытпас, девискээрниҥ эрге-ажыын хараар чорукту чидирбес болзувусса, ол база идегел чок. Чер-черде удуртукчу ажылдакчыларныҥ боданыр ужурлуг чүүлдери-ле хөй. Сөөлгү чижек. Донецкиниҥ хөмүр-даш бассейниниҥ удуртукчулары мычдыг шиитпир хүлээп алган: бир эвес хөмүр-даш өртээн ылгаттырбас болза, хереглекчилерже хөмүр-даш чүдүрүп чорударын соксадыр. Кыш кидин түлүк турда хөмүр-даш үзүктелдирер деп чүвени кандыг кижизиг чорук деп санаарыл? А бир эвес даарта Донбассче идик-хеп эт-херексел, аҥаш-чем аймаан сөөртүрүн соксадыр-тар болза, чүү болурул? Ындыг шиитпир хүлээп алган кижилерни чиҥгине директорлар дижип турар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, бүгү чүве кудургай куду чугулуп бадып турар ышкажыл.

«Шыҥга» кээп турар бараннар чедишпезинге хомудаан чагааларга харыы кылдыр

Мындыг харыысалга чок чоруктуҥ уржуктарындан чон турупкан. Ажыл-агый харылзааларын хевээр артыраа дугайында ССРЭ Президентизиниҥ Чарлыы, бир эвес материалдыг болгаш кеземче харыысалгазы-биле быжыглавас болза, база күш чок болур. Амдыызында бисте кол өнчү эээн күрүне болуп турар чүве болганда, ол боду бодуныҥ фабрикаларынга болгаш заводтарынга чурумну тургузар ужурлуг.

Бистиҥ чуртувуста миллион хире аттыг болгаш хевирлиг бараннар бар, ону 60 мүҥ будүрүкчү будүрер, үс мүҥ ажыг хереглекчи алыр ужурлуг. Ол системаны үреп кааптары чүден белен, а катап тургузары?.. Хереглел рыногунда балансылашкак чорук чок турда, рынок харылзаалары тургустунмаанда ол улам берге болур дээрзи көскү ышкажыл. Ындыг турбуже, Садыг министерствозуҥ дүжүрер деп санал суг тыптын кээп турар.

Ол бүгүнүҥ түҥнели бо ышкажыл. Эрткен чылдыҥ он бир айларында, бурунгу чылдыҥ ол үеэинге деҥнээрге, эът, быштак, балык продукциязы, маргарин, чигир, крупа, консервалар, аржаан суглар, эзиртпес суксуннар, таакпы кылыглары дыка эвээш будүртүнген. Садыг четкилериҥе үнүүн үзү 32 мүҥ тонна, маргарин 25,4 мүҥ тонна, сүт продуктулары 74 мүҥ тонна, ногаа-чимис консервалары 1,4 миллиард чижеглээн лааза, таакпы кылыглары 233 миллион рубль чедир кирбээн-дир.

Мындыг таварылгада садыг ажылдакчыларын буруудадып турар бис. Чогум оларда буруу бар. Эрткен чылын садыг инспекциязынын ажылдакчылары 60 мүҥ садыгжыларны харыысалгага онааган. Ынчалза-даа бараан чокта садыгжыны чеже-даа хемчег алырга, ол көвүдей бээр бе? Садыгжыларны кезедир дээш КАКтан бээр хаара тутканы-дыр бис. А оон будүрүкчүлериҥге кым хемчег онаарыл?..

(Парлалга арыннарындан допчулады «Шыныҥ» ажылдакчызы Дангыт ЧЫДЫМ кылган).

АЛДЫ МЕРГЕЖИЛДИГ

• Шевер кижи дугайында •

Эгээртиннмес ак-мекниг, чогаал, ырда кирген, хуулгазын аржаан суглардыг Бай-Тайганыҥ бажыҥдан сырынаан менги агаарын тыныҥ, Хемчиктиҥ кылагар кара суун ижип өскен уран шеверлериниҥ бирээзи — Кара-оол Серенотович Хомушкуга чоокта чаа ужуражып, танышкан мен. Алыс боду шевергин бүдүүтүг, оожум характарлыг, кадыр хавактыг, дөртен хар чаа ажыл чоруур эр болду.

— Төрээн черим Бай-Тайганыҥ Көп-Сөөк. Тывага коллективизация үезинде ачам аҥаа колхоз даргалап чораан, сөөлүнде малчыннап чораан. Мен база-ла ол черлерден үимээн ижи-ле болгай мен — деп, ол бодун кысказы-биле таныштырды.

Бежен чылдар үезинде Кара-оол Дөн-Терек суурга болгаш «Тээли» совхозтуг Найырал салбырында школаларга өөренип чораан. Улгадып, эр апаары билек-ле, ону шеригже кыйгырты берген.

Чита областыҥа бодунун албан-хүлээлгезин эрттирип турган, шеригниҥ өрт өөрүүкчүзүнүҥ тускай курстарын доозуп, аҥаа чоланчы мергежилин улам бедиткен. Солдат амыдыралдыҥ бергелери — үйтү чок дүннер, ырак рейстер, дүнеки дежурнийлаашкыннар эртип турза-турза, албан-хүлээлгезиниҥ хуусаазы дооступ, удаваанда оон өөрүшкүманнайлыг ээп келген. Төрээн чоҥу, ажыл-ижи халашкан солдатты манап турган болбайн аан. Бай-Тайгазынга келгеш, ол-ла дораан ажылдап киринтер деп бодал оон карааҥга шагда-ла чуруттунун калган турган.

Ындыг-даа болза Көп-Сөөктүҥ хоочун кижилериниҥ бирээзи, малчын Серенот ашак шеригдеп халажып келген оглун ажылче далаштырбаан. «Кара-оолду улаштыр Кызылче өөредип чорутса» деп бодал ашакты амыратпаан.

Ада-иениҥ чугаа-домаан дыннап, өөренип чоруур бе деп бодааш, Кара-оол бир дап берген. Үениҥ безерээ база кончуг. А хүннер билдиртпейн эртип турган. Кара-оолдун шеригден кады келген эш-өөрү шагда-ла ол-бо черлерде ажылдай берген, чамдыктары харын мырынай өгленир деп-даа турар сураглыг. Адаарганчыгдаа шыкаш кылдыр сагындырган.

Ол бир хүн ада-иениге келгеш, кезек үеде ажылдаар деп шиитпирлеп алганының дугайында дыннаткаш, Тээлиже чоруй барган... Үр болбаанда адазы Кара-оолду эмнелгеде чолаачылай берген деп сураан дыннаан...

Оон бээр каш чыл эрте берген. Кара-оол аҥаа ажылдап турган, Бай-Тал чурттуг эмчи кыс Алдынга дужуп, амыдыралында уттундурбас байырлал — куда-дойну-даа дүжүргеннер. Чыл келген тудум ажытөл немежип, өг-бүленіҥ кежигүннери көвүдээн. Бажыҥ ишти дыкпыжап келген. Ынчан Кара-оолдуҥ бажынга бир чаа бодал төрүттүнүп келген: хөй кижилиг өг-бүлеге улуг бажыҥ тутпас болза хоржок апардутжуларынын санында кирген.

— Олардан Олег Евгенийни, Хомушку Алдайны, Хомушку Бырлан-оолду-даа билир мен. Ажылдаары черле эки оолдар — деп, Кара-оол Серенотович сактып чугаалаар. — Ниитиниҥ корум-чурумун үрээр, чүүү-даа кылбайн чоруп турган аныяктарны ажылга киирип, тудугга өөредип-даа турдум. Чамдыктары чоруй-даа баар чорду. А ажылдап артканнары сөөлүнде кижиге «Четтирдим, акый» деп чугаалаарга, сагыш-сеткилге өөрүүчүг боор чорду.

К. С. Хомушку тудугжулап ажылдааш, Тээли суурнуҥ хөгжүлдезинге үлүүн киирген — оон тудушкан тудуглары, бажыннар хөй. Улустуҥ хууда дилээн өзугаар элээн каш бажыннарны база туткан. Оон кылган ажылынын бир онзагай талазы — шынарлыы. Ону тээлижилер билир: шевер кижини чон дораан эскерер.

Чогаадыкчыларныҥ болгаш чаартыкчыларныҥ Бүтүү-эвилел иниттилелиниҥ хуралынга Кара-оол Серенотович Хомушкуга чогаадыкчы-рационализаторнуҥ шынылгазын байырлыг байдалга тывыскан.

Ындыг кижилер республикада эвээш эвес. Оларныҥ хөй кезин улуг будүрүлгелерде ажылдап турар инженер-механиктер, токарылар, механизаторлар. А үндезин чоннуҥ аразындан оон өзулуг тыва чаҥчылдарыныҥ, малчын чоннуҥ көшкүн амыдыралынга хамаарыштыр чогаадыкчы чаа санал киирген бисте хөй эвес-ле болгай. Оларныҥ бирээзи — К. С. Хомушку.

— Чогаадыкчы - рационализатор деп хүндүлүг атты канчан чедип алган силер? — деп оон айтырган мен.

Ол оожум характаын чиваниедип, кезек ыыт чок боданып оргаш, чугаалап эгеледи:

— Районнуҥ малчыннарынын дилээн өзугаар тыва өгнү кылырын сайзыратып, чаартканш, аҥаа чоннуҥ үнелелин алган соонда, чоорту ат чедип алган мен. Мен бу чедип алыр деп сорулга-даа салбаан турган мен. Өглерни кылгаш, «Бай-Тал» совхозка болгаш өске-даа черлерге дужаган мен. Хуу улус база садып алган.

Кара-оол өг кылырын аҥаала боду эгелей бербээн. Ол бичиизинде Дөн-Терек суурга турда, оон даайы Ажы деп кижи өг чазаар, улус чагыы кылыр, оон ориукта хөй чүве-даа негевес, бөдүүн кижи чораан. Ажы кончуг шевер кижилериҥ кылыр эди — тыва эзерни база тергиин чазаар турган.

Кара-оол чайгы үелерде даайынга дузалажып, ынчан-на өгнүҥ ханаларын кылчып, эптежип чораан. Оон бээр үжен ажыг чыл эрткен. Чамдыызы уттуидурган-даа болза, өг кылырыныҥ кол-кол үүлдери оон характарында чуруттунып калган.

— Өг кылып эгелээнім — амыдыралдыҥ негелдези болу берген. Чайгы үеде бажыҥ даштынга өг чугула херек апарган. Чүге дизе суурга чежеда орган болзумза, чүс хире ангор өшкүнү өстүрүп, бода малды хире-шаам-биле азырап келдим— деп, Кара-оол Серенотович чугаалаар.

Өгнү кылып, ону чаартканыныҥ дугайында ол мынчаар тайылбырлады.

— Баштайгы өгнүҥ ыяжын кезип, белеткеп алгаш, барык ай хире кылып келгеш, тургускан мен. А материалдар тып белеткеп алыры база белен эвес. Чүге дизе өгнүҥ чүгле ханазынга киирер чаҥгыс ыяшты тыварда, көвей дазыл талдын (хөй таварылгаларда) чүгле чаҥгызын кезип алыр. Артканнары таарышпас болур. Ынчангаш ону дилеп тыварынга улуг курлавырлыг, аргаыыштыг чер херек.

База бир чүүл — хараача ыяжын шын тып, кезип алырында. Чаҥгыс-ла хараача дээш аныяк дөрт-беш хадыны кезер апаар. Ол бир талазында, бойдуска хора чедирер, кижиге черле хараадаҥчыг болур чорду. Ынчангаш өг кылырда чүгле хана кылыр ыяшты кезип алыр-дыр мен.

Бирээде, өгнүҥ ууларын дорт, чымчак материалдан кылып турар мен. **(Чурук 1).** Ол бир талазында, чиик, солуп алыры база белен. Оон кылыны болгаш калбаа серенги хааржаандан шоолуг-ла ылгалбас. Ууныҥ чиигге ужун хана бажынга баглаар, өскезин — чуга ужун — хараачада үттерже киирер. Күштүг хат өгнү силгиир-даа болза, ынчаар кылган ууулар хараачага улам быжыгып турар апаар.

Ийиде. Өгнү бузуп, көжүрүп турда хараача үреліп, буступ-даа болур. Ынчангаш үр үеде эдилээр, демирден кылган быжыг хараачаны чогаадып кылган мен. **(Чурук 3).** Оон кол кезээ дээрбек болгай. Ону кылырда эрги машиналарныҥ кабиналарын, капоттарын диле кескеш, чугажак дөрт-булуҥчуктар **(Чурук 2)** кылдыр эггеш, ону хепке баш удур долгандыр салып, хемчээп алгаш, оон соонда шупту-зуун тудуштур хайындырыптар. Ук дээрбек ам тутчу берген соонда, 6-7 мм. хемчээлдиг сывырындак демир-биле даштыны кыдыларынын ийи талазындан долгандыр ыскыттай хайындырыптар. Хараачаныҥ кырында шаараш ыяштарын быжыглаарда, дээрбектиҥ дөрт чугунге чуга демир-биле уяжыгаштардан чыпшыр хайындырыптар. Ону уштуп, суп, солуп-даа алыры белен.

Өгнүҥ иштики дериг-хереклелдерин болгаш зжиин күзээн аайы-биле чараштыр кылып ап болур.

К. Хомушку өгнү шывар, чылыглаар материалдарын, иштики пөстерин база боду даарап келген.

Өгден аҥгыда ол аът дериг-хереклелдерин кылырын база дыка эки билир. Харын-даа мөгүннеп каан универсалдыг чүгеи, чулар кылгаш чамдык улуг кижилерге шугумчүледип-даа турган таварылгалар бар.

К. С. Хомушку чоокта чаа Кызылда кежүп келген. Хоорайга келзе-даа, ынак ажылын утпаан: эрткен күзүн база-ла бир өгнүҥ ыяжын чазап, белеткеп алган.

— Ажылдаар мастерская чок, оозу-ла берге-дир —деп, ол улуг тынын чугаалаар болду.

Шынап-ла, бо мастер хоорайда бажыҥ-балгатты садып алган-даа болза, ылаҥгыя кыжын чүү-даа кылдынмайн турар. Бир эвес ындыг мастерская тыпты бээр болза, ажыл-агыйлар-биле, хуу-даа улус-биле кереэни чарып алгаш, чонга чугула, ажыктыг хөй чүүлдерни кылып болурун ол санап олурду.

К. Хомушку ус-шеверин-ден аҥгыда, үлегерлиг өг-бүленіҥ адазы. Өөнүҥ хөрээжен ээзи Алдын Салчаковна Кызылдың школа-интернадыныҥ эмчизи. Оларныҥ уруглары —Елена эмчи училищезинин, оглу Түмен автоорук техникумунуҥ сургуулдары. Арткан үжү школада эки өөредилгелиг.

Кара-оол Серенотовичиниҥ чаҥгыс чер-чурттуглары «алдын холдуг, алды мергежилдиг» деп баштактанырлар. Шынап-ла, ол тудугжу, сантехник, газо-электрокаанакчы, электрик, өрт өөрүүкчүзү болгаш бирги класстыҥ чолаачызы. Оон ол мергежилдери шупту тудуг-биле дорт холбаалыг.

Бо чылын бистиҥ республика Тывага улусчу революциянын 70 чылын демдеглээр деп турар болгай. Ынчангаш аҥаа уткуштур К. С. Хомушку бир өгнү долузу-биле кылгаш, чонга көргүзер деп шиитпирлеп алган.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: К. С. Хомушку, оон кылган хараачазынын ниити хевири.

Авторнуҥ фотолары.

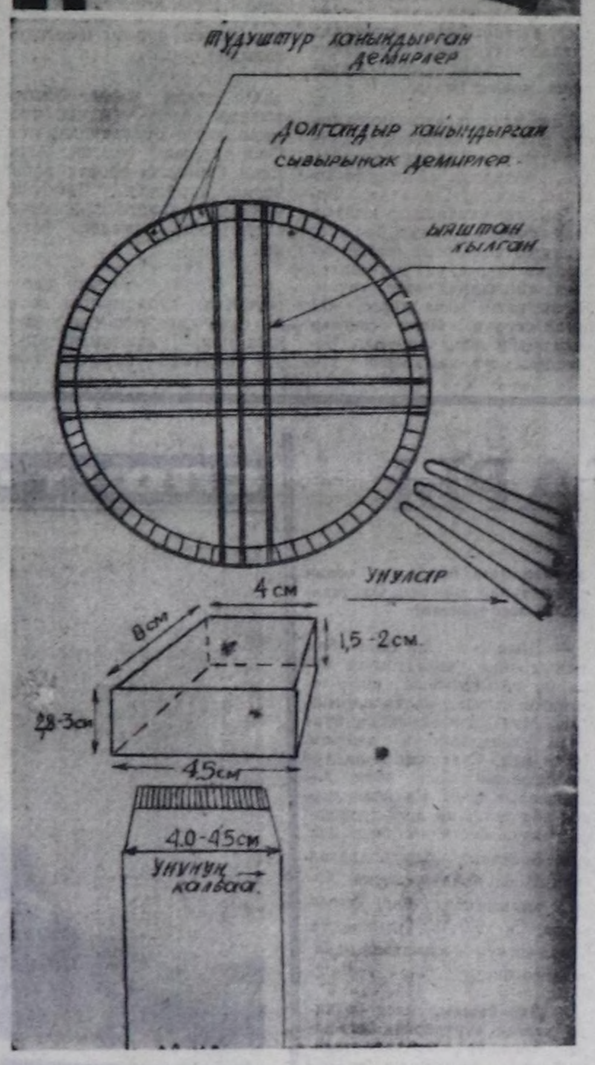

ОРУКТАР, ОРУКТАР...

ИХМ-ниҥ оперативтиг дыннадыглары кайда кандыг орук-транспорт озал-ондаа болганын бо-ла солун арыннарынга чырыда бээр болгай. Бо удаада бистер кандыг кижилерниҥ орук шимчээшкининиҥ чурумун үрээринге сундулуун билип алыры-биле оруктарда машина-балгат шуужуу хөй бир ажыл хүнүн шилип алган бис.

Кызыл—Шагаан-Арыг оруктта КАИ постузунуҥ чанында озал-ондак болганын рация дамчыштыр билип алгаш, ынаар углай чоруптувус. Ийи «КамАЗ» машиналар үскүлешкен болду. Пиво заводунуҥ ындында 19 дугаарлыг магазин чанынга кээривиске, орук көзүлбес чыгыы, сайгарылга базазының чанында чыылган машиналарын хоолайындан үнген көк ыш ындында-ла кызыы орукту хөме алы берген. Оон кадында мында автобус доктаар чер база бар. Далашкан чорумаллар орук шимчээшкининиҥ чурумун үреп, машинага бастыртыр чыгыы, ынаар-мынаар эрте халчып-ла турар. «Машиналарын ыш үндүрер хоолайларын белиди кылыр, оруктарны алгыдар, автобус доктаар черлерни айыл чок черже көжүрер деп та чеже чугаалап, үстүү черлерже санал-опалдарны, дилеглерни киирбээн чүве, түнел чок тур» деп, милициянын капитаны Анатолий Сафронов чугаалап чор. Капитанныҥ чугаазын дыннааш, үстүнде ийи «КамАЗ»-тыҥ канчаар үскүлежи бергенин даап бодаары ындыг-ла кончуг берге эвес боор.

«Пионер» кинотеатрынын чаны-биле I шактың дургузунда 5 мүҥ хире автомашиналар шуужуп эртер. А светофор дужу-биле эртер кижилериҥ саны оон-даа хөй. Кайы-даа тала бо-ла шимчээшкин чурумун үреп, айыылдыг байдалды тургузуп келир. Орук эртип турар улустарныҥ аразында машина-техникага дорт хамаарылгалыг кижилер бар. Барып-барып олар кайын кудумчу чурумун үрээр ийик деп бодаар силер. Ол ындыг эвес. Шак мынлыг чижек аҥаа балыткал болур. Шимчээшкин чурумун үреп, орукту ыш эвес эрткеннин дээш АТБ-3-түҥ 25 харлыг инженера Альтаф Афтахов туттурган. Ат-сывын бо хамааты ыш адаа бербейн, КАИ ажылдакчыларын мегелээн, олар оон ат-сывын ыш тодарадырынга хөй үени чарыгдаан. Мындыг кижилер чолаачыларны ушкарып-башкарып турда, сөөлүндээлери шимчээшкин чурумун хажыдын турбайн канчаар деп бодал башка чайгаар киирер.

КАИ ажылдакчыларынын ажылы милициянын шалыпкын бөлүүнүҥ ажылындан бичии-даа чиик эвес. Оруктарга үгле шимчээшкин чурумунуҥ үрегдекчилери-биле эвес, а руль артында олурар кем-херек үүлгедикчилери-биле база сегиржип алыр таварылгалар бо-ла тургулап келгилээр. Шак ындыг кыска сегиржип алышкын Абакан — Кызыл оруунга болган. Казлама оруктап хөлчок дүрген халдын олурган ВАЗ-21063 маркалыг Л 78—62 КЭ машинаны КАИ ажылдакчылары тургузуптарга, оон иштинде ийи пассажири-даа, чолаачызы-даа элээн эвриик болганнар. Рейд кежигүннери-биле кады чораан солун ажылдакчызы оларны аппарат-биле тыырттырар дээш белеткеп бээрге, олар машина иштинче дедир кире халышкаш, Кызыл хоорайныҥ уунче сыр маҥ-биле тутсуп-ла бергеннер. Рация дамчыштыр чогуур дыннадыгны алган милициянын капитаны Сергей Шестаков оларны көвүүрүг бетинге манап турган. Чурум үрегдекчилерни ону эскерип кааш, Кара-Хаак оруунче эзэй туларын орадашканнар. Ынчалза-даа милиция машиназы оларныҥ оруун доза турып четтигипкен. Туттурган машинаныҥ чолаачызы (ол Минусинскиниҥ АТБ-зинде ажылдап турар) С. Шестаховту шанчарын орадашсаа-даа, оон чүү-даа бүтпээн. Бо үш кижи машинаны дүне када Красноярск крайдан оорлааш, Кызылга садып-саарары-биле кел чыткаанар болган. Оор херектиҥ херечилери — лом, демир үзе хирээлээр хирээ болгаш оон-даа өске хереклелдер машинаныҥ чүүк сугар черинге чораан. КАИ ажылдакчылары шак мынчаар база бир кем-херек үүлгедиишкинин илереткен.

База бир ажыл хуау төнгеен. КАИ ажылдакчыларынын мурнунда часкы узун дүн. Оон дургузунда шак ындыг чергелиг болуушкуннар чаҥгыс эвес удаа болуп. Олар ону кончуг эки билир болгаш аҥаа белеп.

Мария КУЗЬМИНА.

ЧОЛААЧЫ РОМАН ИРГИТ

Кайы-даа ажылга кызымак, ынчангаш коллективи аҥаа бүзүрээр, ынаныр ындыг кижилер чоруур. Мөҥгүн-Тайгада «Мөгөн-Бүрен» совхозтуг чолаачызы Роман Васильевич Иргит ындыг. Ортумак школаны 1984 чылда дооскаш, улаштыр чолаачылар курузунга өөренгеш, мергежилди чедип алган.

Чаа ажылдап кирген чолаачыга черле ындыг, эрги машина айтып бээр. Романга база ынчанган. Ону бир ай хире септээш, эш-өөрүүнүҥ дузазы-биле бут кырынга тургузуп алган. Ынчангаш малчыннарже мал чеми, дус чедирип, ажылдап киринпкен. Шериг баар үезин келген. Совхозка чолаачылап турган аныяк эр шеригге келгеш, ол-ла мергежилинге кирген. Халажырда, командирлери аҥаа шыырак шынзылганы бижип берген, кызымак чоруун ол көргүскен-даа.

Чолаачы каяа-даа херек. Ынчангаш «Мөгөн-Бүрен» совхозтуг дирекциязы халажып келген чолаачызын удаваанда, дыштанып алганынын соонда келдирген. Ол үеде Чадаанадан, Ийменден, Барлыктан, Тес-Хемден сөөртүр чүүк-ле хөй турган. Ажылдан кажан-даа чажам дивес аныяк эр күзелдиниҥ-биле киринпкен. А 1989 чылда оон автомашиназын малчыннарга суг сөөртүр кылдыр эде дерзин. Ынчангаш Кара-Дагныҥ № 3 бригадазынга быжыглаан. Шупту 15 коданны харыылап эгелээн. Орук берге, хар, хөртүк, кылама-даа таваржыр чер. Суурдан 65 километр ырак, ынчангаш баарда-кээрде 130 ажыг километр чоруур.

Роман Иргит машина-техниказынга аажок камныг. Доктааган черинге-ле ону хынап ап чоруур. Эрткен 1990 чылда ол 115 литр бензинни камнап алган.

Амгы үеде Р. Иргиттин харыылап турары бригадазында хөй массалыг оолдап турар. Хураганнар хораваан. Мал-маганныҥ мааны-чаагай турарынга оон киирип келген үлүү бар. Кижилерге баба малга сугнуҥ ужурдузазы кайы хирел дээрзин аныяк чолаачы эки билир.

Успун-Доржу ИРГИТ.

● *Чагаалардан*

ШЕФТЭЭН

«Ак-Чыраа» совхозтуң төвүнде коллективтериң төлээлери, мында ортумак школаның өренникчилери болгаш башкылары мал кыштаглаашкынын организастыг, хүр-менди эртиреринге боттарының үлүүн киирери-биле чоокта чаа Маадыр Торлук, Дамчат Айлаң-оол, Бадыраа Кара-кыс, Иван Кыргыс, Шолбан Болат-оол оларның кыштагларынга барып, кажаалар кырының харын аштап, девискээрни арыглап, корженин касчып бергеннер.

Шефтээшкинге ажылчыннар Р. Оюн-оол, Г. Оолакай, С. Дыкый-оол, С. Дамдын, О. Чүлдүм, В. Түлүш, башкылардан А. Күжүгет, Н. Дамдын база чедиги классчылар иделекейлиг киришкен. Шефчилерге малчыннар өөрүп четтиргенин илереткен.

Дамдын НАЙГЫН-ООЛ.
Өвүр район.

АРГАЗЫН ТЫПКАН

Шамбалыг суурнуң чурттакчыларын дүвүредип турар бир айтырыг — мал өстүрериге одар-белчиир чеднишпес. Долгандыр тарылга шөлү. Оон аңгыда суг-суггат база ховар. Мурнунда суурнуң адаа талазынга белден кара суг үнүп чыткан. Ам кадын калган. Ону бокталдырыл, хирлендиргениден ыпчанган. Ам совхоз төвүнүң үстүү талазында кара суг бар. Ону эдилеп турарывыс дыка багай.

Эрткен чайын кан-халыын болгаш, инек кадарары берге болду. Ынчангаш чоннуң хуузунда мал-маганын кадарар кылдыр черле таарыштыр көөр дугайында Шамбалыг көдээ Совединден суурнуң чурттакчылары негелде тургускан. Сов.хозтуң кол агроному Н. Маады тарылга шөлүн база өске-даа черлерни эде көргеш, 200 гектар одар шөлүн чурттакчыларга үндүрүп бээрниң аргазын тыпкан.

Алдын-оол ООРЖАК.

ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

(Төнчүзү. Эгези № 43, 47 «Шында»).

Бистиң өгбелеривис алызындан буянныг, дузаргак чораан. Улуг үүле бүдүрген аалды черле өөрү эртпес. «Бөгүн, мен дузалаайн, а эртен менээ дузалажыр». Шынап-ла ындыг турган. Кижилер бот-боттарынга дузалажып турган, демиг каткаш, чүүү-даа кылып алыр чораан. Оон чижээ, Тывага культура революциязы калбарып турар үеде, школа, эмнелге черлерни тыва араттар демнежип турган, халаска түткан. Ажы-төлдү дузаргак, төптүг кылдыр өг-бүлеге кижизидери — ада-иениң эң буянныг хөрээ болур. Ажы-төлдү эрес-дидим, тура-соруктуг болгаш шынчы, чөптүг болурунга кижизидерде чүүү кылырыл?

Ажы-төлдү кандыг-даа бергелерден кортпас, далдаравас тура-соруктуг, эрес-дидим, шынчы, чөптүг кижилер кылдыр өстүрер дээш бистиң өгбелеривис эрте чаштан-на сагыш салыр чораан. Чүге дизе эрес-дидим, тура-соруктуг кижи буянныг болур. Кандыг-даа бөгге үеде эш-өөрүгге, танывас-даа кижиге дузаа чедириндеи тура дүшпес. Кезээделе шын дээш туржуп чорууп. Ындыг кижилерни чон мактаар болгаш хүндүлээр. Кортук, чалгаа кижилерге чон хөөн чок. Ындыг кижилерни шоодуп, кочуулаар болгай.

Эрес-дидим, тура-соруктуг, чөптүг, шынчы аныяк кижини өстүрүп, кижизидери өг-бүле кижизидилгезинге чүүла черни эдээн турар. Маңаа ынчангаш ада-иениң хуузда үлегер-чижээ амыдыралда диригиг чижектер-биле сырый холбашкан турар ужурлуг. Кандыг-даа коргунчуг, каржы дайзындан кортпас, бөө эрес-кашпагайы-биле, сагыңгыр-тывыңгыры-биле ажып тиилээр, чоннуң шыныг, чөптүг хеөө дээш демисежип чоруур тыва улустуң маадырлыг тоолдарын ажыглаары өг-бүле кижизидилгезиниң үре-түңнелдиг болуруң улам бедидер. Тыва тоолдарда шынчы, чөптүг, ак сеткилдиг кижи чеже-даа самдар, ядыы, өскүс-чаңгыс-даа болза, ыяап-ла тиилээр ышкажыгай. Аасыырак, каржы, кара сагыштыг, чилби-хоптак кижи чеже-даа күштүг, хөй шериглиг, кайы хире-даа бай болза, демейле тиилеттирер. Ынчангаш бистиң өгбелеривис шаанда тоолчу кижилерни албан-биле чалап алгаш, чеже-даа хондур тоолдадыр чораан. Ам шуут амыр болган. Тоолдарны парлап каан, пластинкаларда, ленталарда бижидип каан. Канчаар-даа ажыглап болур.

Ам чамдык өг-бүлелерде шынчы, чөптүг чорук дугайында кижизидилге «аскал» турар. Оон уламындан улуургак, аасыырак, каржы, күш дегексээр, кижилер алалаар, кээргээр сеткил чок кижилер тыптып турар. Ажы-төлдү чажыдан топтуг, шынчы, буянныг болур чаагай чаңчылга кижизитпес чүве болза, оон соонда ону эде кижизидери нарын болгаш берге. Ынчангаш ада-иениң хүндүлүг хүлээлгези уругларын чөптүг, шынчы кижилер кылдыр өг-бүлеге, «үязыдан үжүп үнмээнде» кижизидери болур.

АЖЫ-ТӨЛДҮ ТӨРЭЭН ДЫЛЫНГА БОЛГАШ ООҢ КУЛЬТУРАЗЫНГА ЫНАК КЫЛДЫР ӨСТҮРЕРДЕ, ЧҮНҮ КЫЛЗА ЭКИЛ?

Кандыг-даа нацияның өскелерден ылгалыр бир кол чүвезин ооң национал дылы болур. Ынчангаш бистер, тывалар, төрээн дылывыска ынак болгаш аная чоргаарланыр бис. Тыва дылдың сайзыраары, ооң байлак, уран-чечен, арыг болуру тываларның боттарындан хамааржыр. Төрээн дылынга хайыра чок болур болза, ол үреліп, ядарай берип болур. Тыва дыл чоорту бокталып, ядаваан бар чыткан. Ам харын тыва дылды байдар, сайзырадыр дээш тодаргай хемчегларни ап чоруда берген. Оон бир херечизи болза, ону күрүне дылы кылдыр чарлаавы. Солун, сеткүүлдериин, радио, телевидениениң дылынче чоруур кичээнгейни салып эгелээни. Ынчалзажок тыва дылдың өг-бүле кижизидилгезинче кичээнгей кошкак, харын-даа ол айтырыг аңа-чайгаарлаашкында деп чугаалап болур. Шуут чок деп бадыткап болбас. Сөөлгү үеде солуниарга, радиога төрээн дылын билбес тывалар дугайында үүлдер үнгүлеп турганнар. (Чамдык хулиган аныяк кижилер ындыг чугаа-соттун алыс утказын хандыр эки билип албайн чыткаш, тыва дылын билбес дээш, мээң билирим, 4 аныяк чараш болду Кызыл хоорайга көзүлдүр-ле бижеткен өлүүлер. Ол дээрге тергин дерзин, мелегей үүлгедиг-дир. Төрээн дылын билбес дээш делегейниң кандыг-даа чуртунда кандыг-даа нацияда ындыг дерзин шаажылаа кылбайн турар). Тыва дылды билбес тывалар бар. Ындыг-даа болза, оларны тыва дылын хүндүлевээни, аңаа тоомча чок болганы кылдыр санаары шын эвес. Хандыр көре бээр чүве болза, ында чөптүг чылдагаанар турар. Ол дугайын тайылбырлаар дээр болза, аңаа хамаарыштыр тускай үүлдү бижиир апаар.

Ам мээң чугаалаар дээн үүлүм тыва дылдын өг-бүлеге кижизидилгези. Төрээн дылын эң баштайгы башкылары болза өг-бүленің кежигүннери, ада-иези болгай. Ынчангаш олче бүгү күш-биле кичээнгей салза чогуур. Ада-иениң дылы кайы хире байлак, кайы хире культурлуг болдур, уругларының дылы база ындыг болур. Ындыг болганда уругларын төрээн дылынга өөредир талазы-биле ада-иениң харысалгазы канчаар-даа аажок улуг.

Чаш кижини төрээн дылынга өөредири, дылды шын, культурлуг ажыглап билир кылдыр кижизидери — өг-бүле кижизидилгезиниң хөөдирбези, кол өзээ болур. Чүге дизе, кижиниң төрээн дылы-биле оон аажы-чаңы, бодуң каяа-даа ап чоруурун, салым-чаңаныны, кижизиг мөзү-шынары дээш оондаа өске чугула чүүлдер дорт холбашкан. «Дыл — мээң өнүүм, дыл — мээң дайзыным». Бо домакта ханы утка сиилгекея. Ол ышкаш «сөс дег чидиг, сөс дег ажыг, сөс дег аар чүве чок» дижир. Тыва улус «сөс дег аарышкылыг чүве чок» дээр. Шынап-ла ындыг. Ынчангаш ажы-төлүн чажыдынна төрээн дылынга ынак, ону хүндүлээр, ооң сөс-домаан шын ажыглап билир, чугаалажырының культуразын сагыыр кылдыр өстүрери — өг-бүленің ыдыктыг хүлээлгези. Ол хүлээлге күүсеттинмейн баар чүве болза, кедизинде барып аныяк кижиниң салым-чолуңга үржуктуг салдарны чедирип болур.

Ам бөгүнгү амыдыралывыстың чижектериндеи көрүп болур бис. Чамдык кижилерниң чугаазы үен-даян. Сөс-домак культуразы барымдаалавас. Чүве чугаалаарда бодзимас. Душкан-на черге, туралаан-на чүвезин чүлчуруп чоруур. Оон үржүүндеи аас-дыл, чогуш-содаа үнүп, өлүүтүр-чидиртиринге чедер. Төрээн дылывысты камнаар, хумагалаар дугайында өгбелеривис чагыын канчап уттупкан бис. «Чугаалаарың бетинде бодан, шугум чаагаарда шыгаа» деп чагып чораан.

Шаанда тыва кижилер төрээн дылын аажок хумагалаар турган. Ону бок-сак сөстер-биле чүдетпес. Сөстү чиге, тода чугаалап, ону чогуур үезинде, херектиг черинге ажыглап чораан. Душкан-на черинге үеңдаян сөс чүлчуруур кижилер ол-ла дораан согуңну алыр, чула шооттурар. Чон оларның ырмазын сыгар чораан. Улуг кижилер-даа, ада-иелер-даа уруглар дыннап орда анчыг сөс чугаалашпас, алгышпас. Чугааны тускай аян-биле эптигээлдек эгелээш, чоорту ажылшчы хөөнче кирер.

Улуг улустуң чугаазынга бичии кижилер киришпес үжүрлуг турган. Ада-иези ажы-төлүнүң чугаазын өй-шаанда эскерип, кичээнгейге алыр. Эптиг-эзелдек чугаалажыр кылдыр чаңчыктырып өөредир, бир эвес хүндүлел чок анчыг сөстер чугаалаар апарза, ону доп-дораан эдер. **«Ынчанмас чоор, уруум. Бичии кижи ынча дивес. Ол багай сөс-тур. Моон сонгаар ынчанмайн чор, уруум».** Болдундан улут кижилерни хүндүлээр, а бичии кижилерни кээргээр кылдыр ажы-төлүн өстүрер турган. Кол чагыг бо: **«Улуг кижилерни кырган-авай, кырган-ачай, утбай, ажый дээр, бичилерни дүмалаарым дээр».** Чугаа культуразын сагып билир кижи кажан-даа турамык хөөнге чугаалашпас, хөрек-тенмес, чугаалажып орган эжиниң чугаазын электен үзе кирбес, чугаага кандыг-даа шыңгыы айтырыг тургустунуп келзе, эптиг-эзелдек болурун ораладыр. Өг-бүлеге төрээн дыл кижизидилгезинге кол барымдаалаар чүве ол деп, бодаар мен.

БАГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРДАН КАНЧАП ЧАЙЛААРЫЛ?

Өгбелериң чаагай чаңчылдарының биредээ болза, ажы-төлүн чажыдан тура багай чаңчылдарга сундулавас, төлептиг, топтуг-томаанныг кижилер кылдыр өстүрери чораан. Эң багай чаңчыл — оорлап, мегелээри. Ынчангаш ол багай чаңчылдарга сундукпазын дээш адаиези чажыдан тура уругларын сагыш човаңгыры-биле базым бүрүзүн хайгаарап, амыр-дыш чок чагып, херек апарганда шыңгыы негээр турган.

Ол талазы-биле мээң авам, ачам аажок шыңгыы негеделиг улус чораан. Бичиндаа хажыдышкын кылыптарга, доп-дораан эскерер болгаш ол-ла дораан хемчег алыр. Маңаа бир бичии чижектен кирбейн. Ынчан 6-7 хире харлыг, турган боор мен. Ойнап турган черимден ала бөмбүк тып алгаш, ону өгге эккелген мен. Авам ону эскерип кааш, тура халып келди. Шыңгызы-даа аажок, холумдан кээп сөгирип алды.

— Ол кымның бөмбүүл? Ону кайның эккелдиң?

— Черден тып алдым.

— Черден, че? Ындыг болза ол черинге дедир аппарып каг! Ынчанмас чоор. Черге-даа чыткан болза, өске кижи чүвези кавырактанмайн чор.

Ол шагда ындыг бөмбүк тыптыр эвес. Ээзи чок чүве дээш элээн орладашкан мен. Оон үүү-даа үнмээн. Авам мени барык-ла сөөртү аарак чедип чорупкан. Бөмбүкту чыткан черинге аппарып салдырган, сургады, чагыды:

— Моон сонгаар черле ынчанма. Тудаштаның өөрени бээр сен. Оон бак чаңчыл чок. Тудаштаныр уруглар сөөлүнде барып оор болур. Оор кижиден багай кижи чок. Оор дээрге арын-иүүрүн ышкынган, ийи буттуг араатан-дыр.

Авамның ынчаңгы шыңгыы ол өөрүжү бүтү назыда мени үдеп чоруур. Ол хевээр черге чыткан ыргак кадаг көдүреринден безин сестир мен. Ам чамдык адаиелер уругларын бир черден өске чүве тып эккелген болза, ону шуут эскербейн безин баргылаар. Эскет чоктун өртээ барып-барып аар урааукка чедирер. «Кижи болуру чажыдан, аът болуру кулунундан» деп өгбелериң ыдыктыг чагыын-даа утпаалыкар!

. . .

Өг-бүле кижизидилгезинин айтырыы келир үеним кижилин кижизидиринге чугула черни эзелеп турары чугаажок. Ынчангаш бо айтырыгны хаңы өөренип көөру негеттинип турар. Чүге дизе сөөлү үеде Тывада болуп турар чаржыкчыг үүлгедиглерниң чылдагааны хөй нуруузунда өг-бүлеге кижизидилгенин кошкаанында, өгбелериң чаагай чаңчылдарының уттундурул, амыдыралдан хоорлуг бар чыдарында. Ону база катап кескү кылдыр хойге четкил кылдыр шыяр бодадым. Мында ук айтырыгны бир үзүк мөөнүзүр дээш ыскандаа болзумза, четче илередип шыдаваанын билдиңгир. Ону ада-иелер, кижизидикчи башкылар (уруглар садтарында), башкылар, эртемленнер, хоочуннар чөмзөр, эдер, байыдар боор деп идегедим.

Валерий ШАРАВИН.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

ЛХАСҮРЭННИҢ ЧАЖЫТТАРЫ

Чогум адын долузу-биле Баатарин Лхасүрэн дээр. Мергежилги балетмейстер. Танцы тургузукчузу дээрим ол. Барымдаалыг бадылга бижик өзугаар дөрбет деп турар болзажок, ооң аңгы ыызыгуурунда бир-ле чажыт бар ышкаш чораан ийин. Тываның комсомол шагналының лауреаты, Күрүнениң Саян аттыг ыры болгаш танцы ансамблинин байлак репертуарындан дүшпестээн, харын-даа улам байытканы, хөй-хөй танцыларның тургузукчузу тыва болгаш «Саянларның» аалдап барганы хөй-хөй даштыкы көрүкчүге (куба, япон, болгар, моол...) билдингир танцы башкызындан чоокта ол Кызылга ажыл-албан аайы-биле чорда, кыш айтырыгларны салыр аргалыг болган мен. Шынында ону дугаа, маңаа-даа аная-ла Лха башкы дээр чораан.

— Лхасүрэн, силерниң Тываже даады кээриңер, тыва сценага салган танцыларыңарны силериң бодуңар ышкаш кырывазы бир-ле ужурлуг турган боор аа?

— Шын эскерилер. Бирден өске чуртка, ийиден өниуктерге кылыр үүлдү хол даштыбыле бүдүрүп черле болбас. Ол салгалдан салгалче дамчып, сеткилдерни өөртүр ужурлуг. Өске деп-даа ындыг чүведир ийин. Мен ССРЭ-ни ийиги төрээн чуртум деп саналр мен. Чүге дээрге чүгле Москва хоорайга безин беш чыл чурттадым. Тодаргайлаарга, 1962-деп 1967 чылдарга чедир Луначарский аттыг Күрүнениң театр уран чүүлүнүң институдунга чеднишкиниг өөренгеш, совет дианомну холга алыр аас-кежиинге таварыштым. Ам силерге-даа, хөй санныг номчукчуларга-даа солун болгу дег бир чажыты ажыдар үе келген боор деп бодай-дыр мен. Мен Тываже удаа-даа кээрим, аңаа могейип чоруурум бир ужурлуг деп билир силер аа. Мен чартык тыва кижи болбазым мен бе. Хайнак дизе улам тода-даа ышкаш.

Оны тоогүүрге ындыг. Авам Баатар аныяк-чалыы турар шаанда силериниң Мөгөн-Бүрен хемниң суун дозуп ишкен бистиң Бөгөөрөн дел дөрбет сумуга төрелдеп келгеш, мээң ачам Баатар-биле аңы частып, бир өг-бүле болу берген. Удаткан чок өозуп өскен-төрээн Цэнгэлиге аппарган. Мен аная төрүттүнүм, Бай-Хаваа дижир Баян-Өлгий аймакка аттынып өстүм. Авам чуртунга аян.

— Солун-дур. Амыдырал чурттаалаарга улаштыр каксы доктаап көрүцерем.

— Та кандыг чылдагаандан чүве, школаны ара кагдым. Чогум бажым багай эвес-ле турган боор. Оон башка барып-барып Москвага дээди эртемни канчап чедип алган деп мен. 15 харлыымда кежээки школага өөренмишаан, Өлгий хоорайның театрынга танцычы болуп кирип алдым. 1962 чылда ортумак школа дооскан дептерни холга тудуптарым билек, Москваже аътка-рыпкан. ГИТИС-ти доозупкаш, чурттуң найысылалы Улаң-Батор хоорайда опера, балет театрынга балетмейстер болуп кезек ажылдадым. Орта тургускан ажылдарым хөй. Бир чамдызы сагыжымдан үнмес. Чажээ, Миинкустуң «Дон-Киходу», Гончугсүмланың «Кан-демир начын Хоюк» дээш оон-даа өске. Уас аймакка хөгжүм-шин театрын үндезилеп тургузары биле 1972 чылда амгы ажылдап, чурттап турарым Убсаже түр сургакчыладып чоруткан. Мурнунда аңаа театр турбаан, аңаа Культура орлуузу турган чүве. Ол хевээр «ижээп» чыдып каар деп чүвени ынчан билбээнимнеш, Маңаа ажылдап эрткен чылдарымда улуг балет чеченгилиг ажылдар-биле чергелештир чүгле үүрмек танцыларны безин 210-ну тургускан мен. Силериниң Күрүне Өнүлөрмөнүнүңнүң спеназынга мырынай чаа тургускан танцым-биле ам 214 болуру ол.

— Танцы жанрынга ачы-хавыка дээш силерге «МАР-ын культуразының тергиини» деп бедик атты тывыскан болгай. Улусчу уран чүүл көрүлделеринге алган лауреат аттарынар, шаннаалдарынар санап четпес хөй деп билдим. Тыва сценага кандыг-кандыг танцыларны тургустунар? Оларның онзагай талалары чүл?

— Оо, шуптузун санаар болза, ийи холдуң ой салаалары канчап-даа чедишпези тодаргай. Шагда тургускан танцыларымдан «Дошпулдуурум», «Барабанчылар», «Наадымчы», адактың төнчүзүнде чыл санында улам чаартыып, чалыыткап турар «Баит танцы» дээш хөйну салаа базып санап болур. Силер эрткен чылын саянчылар-биле кады Завхан аймакты эргий, кезээш келген кижи болдунар. Ында «Тарбаганчылар», «Хекчигештер» деп танцылар дугайында чылыг сестерни чугаалап ордунар. Эпчоксунуп канчаар, ол эскерип, көрүп, магадап турар танцыларыңарны база мен тургустум.

Бир-тээ, «Саян» ансамблинің «штаттыг» балетмейстери кижи болганымда, бо удаада дөрт танцыны оларның репертуарынга немээр ажыл-үүле менээ оналашты. Оларны ижикирип тургузар дээш, хөй дерин тып, хонук хуусаа-биле алыр болза, хөй-даа, эвээш-даа эвес, а баяк ай чыгыы үеня чарыгдадым. «Ye халас эртпээн-дир эвеспе» деп бодал ук танцыларны комиссиягга дужаан турумда башка кирди. Чүге дээрге, бир чамдык үян-на кижилер турган боор, ыглап олуржуктар. Мен ол карак чаштарын көргеш, хөлчок өөрүп ордум. Күзээн күзелим чедип, ажылым будуруп алганым дээш.

— Оларның утка-шынары база сеткил-хөөнилерге дээпкен чадавас. Танцыларыңарның дузазы-биле чүүү-чүүү чугаалаксаан силер, допчулаптын көрүнерем.

— Мен чүгле танцы тургузукчузу эвес, а бот-тывыңгыр композитор база кижи болгай мен. Менээ тыва немниң чаяап бергеки салымымның ол бир талазын улам байлакшыдыр ажыдар дээш даады кызып, чүткүп чоруур мен ийин. Үстүнде санап турганым 4 танцының ийизиниге болдум хөгжүм бижидим. А өске ийизиниге салым-чаяанныг тыва композитор Владимир Тока аялгалар чогаадып каан. Оон байлак талантызы ындында-ла бедик утка-шынарлыг дем танцыларывысты улам хевир-көрүштүг болдурганы чугаажок. Ол аялгалар дээш кады келгеним аныяк моол композитор эжим Д. Бямбажав чүгле улуг эргээн айтып каар кижи болчук. «Моол аныяктар», «Тыва аныяк-өскениң танцызы» боттары-ла чүүүн дугайында дээрмин чугаалап турар ышкажыл.

«Лама дугайында танцы», «Сыныга тураскааткан легенда» деп ийи танцыларга каксы доктаап көрейн. Баштайгызында бир шыырак билиглиг лама кижиге аарыг-даа бол, арын-бажы ай-хүнге үүлдеш дижиривис уруг дуза алырыбиле чедип келирин төөгүп турар. Кижи чүрээ даш эвес. Аныяк лама бодунуң үе-чергезин кыска ыяалыыш бээр. Ол ийде дээрде бурганнар киленнеп, карыш-иргижиз төгер. Корткан лама сеткил-хөрээнде тывылган миниишкинин ыяар хандыр «хойлай каапкаш, уругну уттуп», «Дангырак ышкынарга — тамы дүвүнче, сал ышкынарга—суг дүвүнче баар» деп өөредигни мурнаткаш, катап тейлеп кирептер. Ийи аныяк кижиниң чаа-ла хөрлээлеп орган сеткилдериндеи ынчап чүү-даа бүтпейн баар. Ийиги танцы база-ла өлүм чок ынакшыл дугайында чүве. Ынчалзажок ол чогум-на өлүм-биле төнер. Ийи эр сыынар чаңгыс мыйгак дээш үскүлежип тура, мыйыстары биригип, өлбектелгеш ол-ла черинге амы-тынындан чарлыраар. А мыйгак ийи конгут эрниң өлүмүнге бурчулуг болганынга бодуп өршээвес. Демги аяр мыйыстарже боскун саат чокка шинтирлиг-биле кадай шаапкаш база ол-ла черге өлүп каар.

— Силериниң салган танцыларыңарда хүрээ-хинт, лама хамнар база бир кол черни эзлеп турар ышкаш. Ол таварылга эвес ийиаан?

— Шын сес. Ам база бир чажыдымны ажыдарынче мени бо айтырыг-биле шуут-ла ханзже чыгап келдиңер ышкаш. Мен Убса аймактың буддизм ниитилелиниң даргазы кижи мен. Силериң тыва хүрээ ниитилели-биле чоок харылзаалыг бис. Ук ниитилелден ийи төлээ ам арга-дуржулга солчуп бистиниге баар деп тур. Богданың бир бодараан чеон Моол болдур эвеспе. Харыы кылып келир бис, херек болза, чүдүлге-сүзүглелиңерге болур-чогуур аңы-дузаны-даа чедирер бис.

— Лха башкы, силер бо кады келген өөрүнериң хар-назын, арга-дуржулга-даа талазы-биле эң улуу кижи-дир силер. Ол хиреде бажыңар дүгү база эң узуну ышкаш ийин...

— Кончуг шын эскерген-дир силер. Ону кыштын дидиреңниг соогуудан кулак, моюн чылыглап алыры-биле өстүрүп албаан мен. Бистиң Моол Күрүнениң үндезилекчизи Чингис-Хаанның ады-биле адап каан хөй сериялыг кинофильмде татар шериг начальниги Хиянның ролюн ойнап турар кижи мен. Кинону Чингистиң чүрту — Хэнтий аймакта тыртырып турар бис. Ында база ажыл бачым. Уран-чечен бо кинону сураглыг моол режиссер Балжинямның удуртулгазы-биле тырттырып эгелээш, чартык чыл чеде бердивис. Ажыл ам-даа хөй. Моол черге хувисказл тиилээнден бээр 70 чыл болур оюнда ажыл барык доостунган турар ужурлуг. Ынчангаш бо айның 18-те дүгээ барып «шерим баштай бергеи» турар ужурлуг кижи болбазым мен бе.

— Бүгү буянныг ажыл-ижиңерге чеднишкиннерни күзеп ора, чаа тургустунган танцыларыңарны улус-чон сценадан, кинога ойнаан ролюңарны киноэкраандан удаткан чок көре берениске бүзүрел ыг. Бир сес-биле, культура бажыңарынга, клубтарга, кинотеатрларга «ужурашкыжы» байырлыг!

Аалчы-биле Седип МОНГАЛ чугаалашкан.

СПОРТ • БОКС

Кызылдың «Херел» спорт залынга бокска аныяктарның маргыллаазы болган. Аңаа Тываның найысылалының, Тес-Хемниң болгаш оон өске-даа черлериниң спортчулары киришкен.

Районнарда аныяк боксерларның мергежилиниң бедээнин, аңаа ойнаар ооллардың санының көвүдээнин демдеглээн. Ук маргылдаа ийи хүн уламчылаан.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАРТ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлериндеи. 9.15 Мульт-фильмнер. 9.40 Уругларга шагы. 10.40 «Англи өзу-биле өлүрүүшкүн». Уран-чечен телефильм. 2-ги серизы. 12.00 Медээлер. 12.15 Фигурлуг чүнгулаашкын. Делегей чемпионады. Ийилеп чүнгулаары. 14.15 «Сенээ ыплап тур бис». Телефильм. 15.00 «Тенчү чок дүн». Уран-чечен телефильм. 16.10 «Ойнаарактар театрынын ораны». 17.00 «...16 харга недир болгаш оон улуг назы». 17.45 «Эде тургустунуушкун Японияда канчаар болуп турарыл». 18.30 Медээлер. 18.45 Фигурлуг чүнгулаашкын. Делегей чемпионады. Ийилеп чүнгулаары. 21.00 «Ye». 21.45 ИХМ медээлериндеи. 22.00 «Ялта-91». 22.15 Ю. Визборуун дугайында дамчыдылга. 23.25 «Меридиан». 23.45 Чапсар. 01.20—02.25 «Мээң эмыдыралым». Уран-чечен телефильм. 3-кү серизы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Ниити биология. 11 класс. Амыдыралын эстафетазы. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 11.00 Адам Смиттиң ажылгыр-тывыңгыры. 12.00—12.30 Ритмиг гимнастика. 17.30 «Ногаан сайгылгаан», Пушкин— Россияның шылгарангай угаанныг кижизи.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Мультфильм. 19.05 «Азия төвү». 19.50 Медээлер. 19.55 Чаалаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 В. Ш. Көк-оолдуң 85 харлаанынга тураскааткан кежээ.

МОСКВАДАН

21.00 «Ye». 21.45 «Делгелге». Уран-чечен телефильм. 2-ги серизы. 22.50 Бажында чечектер. 23.05 Бичии концерт. 23.20—00.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаалары тургузарының айтырыглары. 19.00 «Тыныгаарлар тавары-лыр эптежиишкин». Телефильм. 3-кү фильм. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 Концерт.

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРГЕ

«Дельт» кооператив ширбиллерни кызыгаар чокка сайгарып, хереглекчилерге саналдап турар.

Кооперативтиң адреси: Кызыл хоорай, Карбышев кудумчузу, бажын № 79 (мад ажылдыглар эштежилгезинин левискээринде).

Доозукчуларның кичээнгейинге

Кызылдың башкы училищезинин доозукчулары-биле чаңчыл болган ужуражылга 1991 чылдың март 29-та 14 шакта болур. Аңгы-аңгы чылларда доозукчуларны шуптузун чалап тур. Училищеге өөренип чораан чылларының дугайында, ажылдакчыларын дугайында сактышкыннарны, ажылының дугайында болгаш өөренип чораан болуктерини чуруктарын почта-биле чорударын аңы боттары эккээрин улуу-биле дилеливис.

КИНО

МАРТ 14-те
«НАЙЫРАЛ»: «Оценение» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.
Видеозал: «Воин кунг-фу» 9.20, 11.20, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.00, к/к **«Орлёнок»: «Она защищает родину»** 10.40, 14.40, **«Андрюс»** 13.30, **«Спутник планеты Уран»** 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Девять смертей индзя» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.
«ВОСТОК»: «Зита и Гита» (2 сериялыг) 14.30; 19.00; **«Пляжные девочки»** (АКШ) 17.00 шактарда.
«ЕНИСЕЙ»: «Налево от лифта» 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-41-16; ◆ ораламчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26, ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ ораламчылары — 3-45-93 Киндистер ◆ партий ниитилелиг-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ Советтер ажылында 3-31-92, 3-11-93 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодаа ажылагый — 3-31-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ индурукчулер — 2-27-11 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54241.

Солун вторник среда четверг пятница суб Хота хүннеринде үнер Чыдаа 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер зер. полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 60.